

ATAMOĞLAN MƏMMƏDLİ

ERMƏNİLƏRİN
GERÇƏK
TARİXİ

ATAMOĞLAN MƏMMƏDLİ

**ERMƏNİLƏRİN
GERÇƏK
TARİXİ**

Bakı - 2008

Redaktor: t.e.d. dos. Hacıyev Sani Tofiq oğlu

Rəyçi: t.e.n. Nəcəfli Güntəkin Cəmil qızı

Monoqrafiyada əsasən erməni və digər qaynaqlar əsasında erməni etnosunun yaranma tarixi qələmə alınmışdır. Ermənilərin müsəlman-türk xalqlarına qarşı bütün dövrlərdə düşmənçilik siyasəti yeritmələri, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədilə əvvəlcə Osmanlı İmperiyasından, sonra isə Türkiyə Respublikasından torpaq qoparmaq cəhdləri, baş verən proseslərin nəticəsi olaraq bu ölkədən və İrandan çoxsaylı köçlər etməklə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmaları və s. tarixi hadisələr müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən erməni alimlərinin öz əsərlərindən götürülmüş faktlar əsasında oxucuya təqdim olunur.

I FƏSİL

Ermənilər qədim və orta əsrlərdə

1. Erməni etnosunun mənşəyi

Ermənilərin mənşəyinin konkret bir ərazi ilə bağlılığı hələ də qaranlıq qalır. Onları əslində hər hansı bir irqə aid etmək də mümkün olmamışdır. Fransız mənşəli Qafqazşünas alim İ.Şopen haqlı olaraq yazırdı ki, «aydınlaşdırmaq çətindir ki, bizim ermənişünas alimlər nəyə əsasən özlərinə rəva biliblər ki, bütün hallarda haykanların və onların vətəni Hayastanın adını tamamilə başqa xalqın adı ilə dəyişib tərcümə ediblər. Aydınadır ki, Yafəs mənşəli, şimaldan gəlmə dağlı Armenlə, cənubdan gəlmə sami mənşəli haykanların (hayların) heç bir ümumi oxşarlığı yoxdur və ola da bilməz» (1).

Ermənilərin etniki cəhətdən formalaşmasının və onların ilkin tarixi məskənlərinin məhz Kiçik Asiya sahəsində olması haqqında erməni tarixçiləri, akademikləri S.T.Yeremyan, K.V.Trever və bir çox başqa alimlər ciddi fikirlər söyləmişlər (2).

Qədim dünya tarixçilərindən Herodot, Evdoks və başqaları protoermənilərin mənşəyinin frakiya-frigiya tayfaları ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. Tanınmış tarixçi-şərqsünas İ.M.Dyakonov bununla əlaqədar olaraq qeyd edirdi ki, «nə qədər ki, qədim erməni dili Ərməniyə yaylasının avtohton xalqlarının dillərilə qohum deyildir... aydındır ki, o, buraya kənarından gətirilmişdir... protoermənilər bu əyalətə (Ərməniyə yaylası erməni müəlliflərinin uydurduqları bir termindir –A.M.) bizim eradan əvvəl VII və VI əsrlər arasında gəlmişlər... Qədim erməni xalqı ilkin olaraq yuxarı Fərat vadisində bərqərar olmuşdur...» (3).

Beləliklə, bu alim də ermənilərin əcdadlarının Kiçik Asiyaya gəlmə olduqlarını təsdiq edir (4).

Erməni tarixçiləri öz xalqlarının avtohton - əslən yerli olmasını, yəni ermənilərin əcdadlarının qədimdən Ön Asiyada yaşamalarını sübut etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Sovet alimlərinin kollektiv əsəri olan «Qədim dünya tarixi»ndə açıq-aydın yazılır ki, «ermənilərin bu yaylanın avtohtonları olması barədə son vaxtlar yayılmış fikri bir sıra səbəblərə görə əsaslı saymaq olmaz» (5). Daha sonra kitabda bu fikir elmi cəhətdən tam əsaslandırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, e.ə. VII əsrə aid Urartu dilində yazılmış mənbədə Kiçik Asiyanın şərqində, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarları boyunca əhatə edən ərazi, yəni indiki Türkiyə ərazisinin şərqində kiçik bir əyalət Arme adlandırılır. E.ə. VII-VI əsrlər arasında Balkanlardan gəlmiş friq tayfalarının bir qolu olan ermənilərdən əvvəl bu əyalətdə yaşayan əhali hurri və luviya dillərində danışmışdır (6). Maraqlıdır ki, Əhəməni hökmdarı Kserksin hərbi yürüşündə ermənilər ilə friqlər bir bayraq altında, alordlar və saspeyrlər isə başqa bayraq altında durmuşlar (7).

Bu bir həqiqətdir ki, gəlmə vəhşi tayfalar, o cümlədən ermənilər burada özlərindən yüksək mədəniyyətə malik olan aborigen xalqların mədəniyyətinin müxtəlif ünsürlərini mənimsəyərək özünüküləşdirmişdilər. Bu fikri erməni yazıçısı və alimi Nalbəndyan da təsdiq edərək yazırdı ki, «erməni xalqı Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarları boyunca söykənən ərazilərdə bərqərar olmuşdu. Bu ərazilərin aborigenləri isə (hetlər, hurrilər, urartulular) yüksək inkişaf etmiş xalqlar idi» (8).

Başqa bir erməni müəllifi Kapançyan bu fikri inkişaf etdirərək belə bir qənaətə gəlir ki, «Makedoniyalı İskəndərin yürüşünün (e.ə. 323-cü ildə) iştirakçılarının fikrincə, guya arqonavt Armenin adı ilə adlandırılmış Ərməniyə yalnız Fəratın yuxarı axarları boyunda, Armenosun silahdaşlarının ilk dəfə məskunlaşdıqları yerdə idi. Akilisena əyaləti

bu Ərməniyəyə söykənsə də, M.İskəndər dövründən Kiçik Ərməniyə adlandırılmağa başlamış və bu da ermənilərin ilkin vətəninin Kiçik Ərməniyə olduğunu təsdiq edir» (9).

Roma yazıçısı Plini yazırdı ki, Fərat «Karanitisdə, Böyük Ərməniyənin prefekturasından başlanır» (10).

Musa Xorenli yazırdı ki, «Armenak Van gölü ətrafından şimal-şərqə gələrək uca dağlarla əhatə olunmuş və qərb tərəfdən axıb gələn hay-küylü çaylarla suvarılan geniş düzənlikdə məskunlaşdı». Sonralar ermənilər «Armenak» sözünü şəxs adı kimi təqdim etsələr də, əslində o, armanok, başqa sözlə arman tayfası anlamındadır.

Tədqiqatçıların gümanına görə, friq tayfalarının bir qolu olan indiki ermənilər Arme və sonralar Hayasa adlandırılan əyalətlərə gəlib orada məskunlaşmışdılar. Sami (semit) dillərində danışan və Mesopotamiyanın şimalında yaşayan arameylər Arme əyalətində yaşayanlara oranın adı ilə «Armina», hurri dilli urartulular isə «Armini» deyirdilər. Bu ad etnik mənsubiyət bildirmir.

İndiki ermənilərin ulu babalarının məskənləri hesab edilən Şərqi Anadoludakı Hayas və Ərmən vilayətlərində qədim zamanlardan, yəni çağdaş ermənilərə ad qoyulmamışdan əvvəl Balkan yarımadasından köçüb gəlmiş hayların törəmələri ilə yanaşı, çoxsaylı avtohton etnoslar – het, hurri, urartu xalqları, həmçinin e. ə. I minilliyin birinci yarısında Cənub-Şərqi Avropadan gələrək buralarda məskunlaşmış türkdilli kimmer (kəmərli), skif, sak və başqa tayfalar da yaşayırdılar. Sonralar Şərqi Anadoluda yaşayan iri tayfalardan biri, başqa xalqlar tərəfindən «ermənilər» adlandırılmışdır. Ermənilərin bu adı etnonim kimi qəbul ermənilərinin və inadkarlıqla «hay» etnonimindən ayrılmaq istəməmələrinin əsas səbəbi isə hay xalqının bu ərazilərdə köklü, qədim əlaqələrinin olmaması və bu tayfanın nə vaxtsa Balkan yarımadasından köçərək bu torpaqlarda məskunlaşması, özlərini başqa millətlərə daha üstün toplum kimi, təqdim etmələri idi.

Hay xalqı heç vaxt Şərqi Anadolu regionunda əhalinin əksəriyyətini təşkil etməmişdir. Sonralar erməni müəllifləri tərəfindən Ermənistan yaylası adlandırılan bütün Şərqi Anadolunun yerli əhalisi orada qədimlərdən yaşamış het, hurri, urartu və türk tayfalarının nəsiləri sayıla bilər.

«Armini» sözü coğrafi ədəbiyyatda Şərqi Anadoluda «Erməni yaylası» kimi işlənmişdir. Lakin «Armini» adı qədim yunanlara keçdikdən sonra «Armeniya» formasını kəsb etmişdir. Sonralar Avropa dillərinə də yayılan bu termin həmin dillərdə «hay» adlananlar üçün etnik ada çevrilmişdir. Görkəmli rus tarixçisi Dyakonov yazırdı ki, «haylar heç vaxt özlərinə «erməni» deməmişlər» (11).

Fransız mənşəli rus tədqiqatçısı İ.Şopen erməni-hayların mənşəyindən bəhs edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, «ermənilərdən, parsuqlardan, haykanlardan və yəhudilərdən yeni, qarışıq bir xalq əmələ gəldi ki, o, nəinki öz tipik müstəqilliyini, hətta özünün həqiqi (doğma) adını da itirdi» (12). Erməni alimi Manuk Abeqyan bu fikri daha da inkişaf etdirərək ermənilərin dumanlı keçmişi haqqında belə bir nəticəyə gəlmişdir: «Erməni xalqının mənşəyi nədir, onlar necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla bu yerlərə gəlmişlər, erməni olmamışdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədar olmuşlar, onların dilinə və etniki tərkibinə kim necə təsir göstərmiş?»

Bizim əlimizdə bu məsələləri təsdiq edən mötəbər və dəqiq dəlillər yoxdur» (13).

Ermənilərin mənşəyi olduqca müəmmalıdır və az öyrənilmişdir. Tanınmış rus tədqiqatçısı Veliçko da belə bir qənaətə gəlmişdir ki, «...əvvəlcə Babil əsarəti zamanı, sonra isə Yerusəlimin dağıdılmasından bəri yəhudilərin böyük bir kütləsi onlarla qarışmışdır» (14). Təsadüfi deyil ki, yəhudilərin də bir hissəsi haylaşaraq «zok» adını almışdılar.

Antropoloji nöqtəyi-nəzərdən ermənilərin əksəriyyəti brahisefal, yəni qısaboyunlu, yastıbaşdır. Erməni tarixçisi Kapançyan bu fikirlə əlaqədar olaraq qeyd edirdi ki, «armenoid

tipi» aşağıdakı xarakterik əlamətlərə malikdir: başı yastı (qısa) və ya dikdir, yastı və kəskin surətdə (dikinə) aşağı düşən arxa tərəfə malikdir, sifəti uzunsovdur və bir az da enlidir, burnu qeyri-adi dərəcədə böyükdür, iridir, çox vaxtı əyilmiş (qartal dimdiyinə bənzər) və sifət xəttindən irəli çıxır, bədən quruluşu qeyri-mütənasibdir, ancaq ortaboyludur» (15). Bu cəhətdən Şantr, Erkert və başqalarının tədqiqatlarından məlum olur ki, onlar daha çox dağ yəhudilərinə və xaldey aysorlara yaxındır. İngilis alimi Bertin isə erməniləri Fələstinə qədərki dövrün yəhudiləri ilə eyni tipli hesab edir. Qafqaz antropoloqu İ. Pantyuxov daha maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Tiflis şəhəri Türkiyədən gəlmiş erməni qaçqınları ilə dolan zaman bu alim firsətdən istifadə edərək onların bir çoxunu antropoloji cəhətdən tədqiq etmişdi. Məlum olmuşdu ki, bu çağırılmamış qonaların böyük bir hissəsi fiziki quruluşuna görə təmiz kürddür. Rus müəllifi V.L.Veliçko özünün «Qafqaz» adlı əsərinin 65-ci səhifəsində bu fikrə gəlir.

Gürcü alimləri də ermənilərin Qafqaza gəlmə etnos olduqlarını tutarlı faktlarla təsdiq edirlər. Zəngin arxeoloji qazıntı materiallarına əsaslanan görkəmli gürcü alimi M.İ.Cavaxaşvili «Gürcü xalqının tarixi» adlı kitabında qeyd edirdi ki, «Antropologiya elmi xalqları baş quruluşuna görə 3 qrupa ayırır... Qafqazın qədim qəbirlərindən tapılan kəllələrin əksəriyyəti dolixokrandırlar (yəni uzunbaşlıdırlar). İndiki erməni və gürcülər isə baş quruluşlarına görə braxikrandırlar. Görünür bunu nəzərə alan professor Virxov erməni və gürcülərin Qafqazın qədim əhalisinin onlarla heç bir bəğlilliyi olmadığını yazır.

Həqiqətən də indiki ermənilərin və gürcülərin əcdadları Qafqaza gələndə burada başqa bir xalqın süləfləri yaşayırdılar» (16).

Musa Xorenli yazırdı ki, «qədim Ərməniyə oraya gəlmiş tayfaları yüksək dərəcədə assimilyasiya etmək qabiliyyətinə malik idi. Bunu müxtəlif vaxtlarda bu ölkəyə gəlmiş çoxsaylı tayfalardan çıxmış şəxslər də sübut edir. Onların

arasından bir çox böyük dövlət xadimləri və böyük çarlar çıxmışdır, hələ Ərməniyənin maarifçilərini, Parfiyadan çıxma Anak oğlu müqəddəs Qriqorini demirəm» (17).

Göründüyü kimi, ermənilərin məzhəbinin banisi də Parfiyadan çıxma, yəni türk mənşəli şəxs olmuşdur.

Kapançyana görə, Urartunun qərb rayonlarının erməniləşdirilməsi artıq e.ə. VI əsrdən başlamışdı. Artıq Əhəməni şahı Kuruşun zamanında ermənilər Urartu əhalisini dağlıq yerlərə sıxışdıraraq düzənlik rayonları tutmağa başlamışdılar (18).

Urartu kitabələrinə görə, hələ e.ə. VIII əsrdə hetlərin Sofen əyalətində sonralar, zaman keçdikcə on min yunanın geri çəkilməsi ilə (e.ə. 400-cü ildə) əlaqədar olaraq, həmçinin ermənilər məskunlaşmışlar. Bu fikri Kapançyan söyləyir. O sözünə davam edərək bildirmişdir ki, «hayasalı-ermənilər özlərinin köklü dillərilə, Fərat boyundakı bütün tayfaları, o cümlədən hetləri də, sonralar isə Urartu tayfalarını və xalqlarını da erməniləşdirmişlər» (19).

Erməniləşmə prosesinin sürətlə getməsinə əsas səbəb bu etnosun qız və qadınlarının onun gedişində fəal iştirak etməsi idi. Erməni tayfa başçılarının düşüncəsində «Erməni qızlarının ayaqları dəyən torpaqlar bizimdir!» kimi sərsəm fikirlər həmişə doluşmaqda idi. Kapançyan belə bir qənaətə gəlirdi ki, Yuxarı Fəratın qərb əyalətləri boyu bir çox xalqları və tayfaları hayasa-ermənilər assimilyasiya etmişdilər (20). Burada söhbət ermənilərin mədəni cəhətdən onlardan yüksək səviyyədə olan yerli xalqlardan bir çox mədəni nailiyyətləri mənimsəməsindən gedir.

Bəzi erməni müəlliflərinin fikrincə, erməniləşmə dinc yolla gedirdi. Ona görə ki, ermənilər xaldey (hurri) şəkilçili, sonluqlu adlar (Araxi, Xaldita, Aramais, Aramaniak) daşıyırdılar. Lakin Ksenofont «torpaqdan istifadə üstündə gəlmə ermənilərlə yerli urartulu-xaldeylər arasındakı düşmənçilik haqqında danışır» (21). «Kiropediya» dan bu və ya digər iqtibaslar gətirən erməni akademiki Y.Manandyan isə qeyd edirdi ki, «erməni və xaldeylərin dinc birgəyaşayışının nəti-

cəsi o oldu ki, xaldeylər və digər yerli xalqlar gəlmə ermənilər tərəfindən tədricən assimilyasiya edilmiş və sonrakı əsrlər gedişində müasir erməni xalqı yaranmışdı» (22).

XIX əsr müəllifi Lenorman tutarlı faktlara istinad edərək əsasən Henrix Roulinsonun söylədiyi eyni fikirlərlə razılaşmışdı ki, «Urartu dili hazırkı hayasa dili ilə heç bir qohumluğa malik deyildir. Friqiyadan çıxmış hayasalılar tədricən oradan şərqə doğru yerləşən dağlıq yerləri tutmuş, bu ərazidən qədim urartuluların bir hissəsini sıxışdırıb çıxarmış, bir hissəsini isə «həzm etmiş» və onların adlarını, etiqadını, dilini və əfsanələrini özününkü ilə əvəz etmişlər». Bu fikri erməni müəllifi Vermişev təsdiq edir (23).

Məlumdur ki, urartulular qədim türk dilinin Ural-Altay şivələrində danışmışlar. Yəni onlar Asiyadan, daha dəqiqi Altay və Sibirdən gəlmiş tayfaların törəmələri olmuşlar. Qədim erməni dili Hind-Avropa ailəsinə mənsub olduğu halda, hurri və urartu dilləri bütün türk dilləri kimi, iltisqi dillər olmuşlar. Bu dildə sözdüzəltmə, kökə şəkilçi artırmaq yolu ilə baş verir.

Tarixi Urartunun mənimsənilməsinin yeni mərhələsində hayasalılar xaricilər qarşısında «yeni ermənilər» adı ilə çıxış edirdilər. Bu fikrə həmçinin Musa Xorenlidə və Anonimdə rast gəlirik. Kapançyan yazırdı ki, «Urartunun bu və digər yerlərinin çox və ya az dərəcədə tamamilə erməniləşdirilməsi yalnız e.ə. III əsrin sonu və II əsrin əvvəllərində başa çatmışdır» (24).

Yunan alimi Strabon isə qeyd edirdi ki, «bu zaman ermənilərin hamısı bir-birini başa düşürdülər, başqa sözlə, bütün yerli əhali öz dilini itirmiş və əsasən gəlmə hayların dilini qəbul etmiş, özlərinin əvvəlki yerli dillərinin irsini dialekt ünsürlərində qoruyub saxlamışdılar». Buna öz münasibətini bildirən Kapançyan yazırdı ki, «Van gölündən şərqə doğru Urartu əyalətləri sonralar erməniləşmişdi».

Kapançyan qeyd edirdi ki, «haylar Hayasa-Azzidən, yəni «tarixi» Kiçik Ərməniyə rayonundan öz hərəkətləri

boyu e.ə. III əsrin ortalarındanək sakların (kimmerlərin), midiyalıların, farsların, Makedoniyalı İskəndər zamanında yunanların və Selevkilərin siyasi təsiri altına düşsələr də bunlar keçmiş Urartunun yeni torpaqlarının mənimsənilməsində, bu yerli tayfa və xalqların erməniləşdirməsində onlara mane olmamışdır. Ermənilərin bu və ya digər xalqları assimilyasiyaedici heyvətəmiz qabiliyyətlərini qeyd etmək lazımdır» (25). Bu hər şeydən əvvəl bu etnosun vahid vətəninin olmaması ilə, digər xalqlardan mədəni cəhətdən geri qalması ilə izah oluna bilər.

Kapançyan bu fikrini başqa bir tədqiqatında daha da inkişaf etdirərək qeyd edirdi ki, «erməni etnosu tərəfindən, Hayasa-Azzidən başlamış və «Böyük Ərməniyə» də (Urartu ərazisi) bitən bir prosesdə 40-dan çox iri tayfa və xalq assimilyasiya edilmişdir» (26).

Hələ XIX əsrin sonlarında çıxmış «Murç» adlı erməni jurnalı, ermənilərin başqa xalqları assimilyasiya etmək qabiliyyəti haqqında danışarkən onların arasında assimilyasiya edilmiş qaraçıların böyük faiz təşkil etdiyini qeyd edirdi («Murç», 1897, «Qaraçı ermənilər» adlı məqalə). Hər iki tayfa ilə, həm erməni, həm də qaraçılarla tanışlıq müşahidəçiyə bu jurnalın nəticələrini təsdiq edən maraqlı material verir. Məqalə müəllifinin təsvirinə görə Gəncə, Tiflis və başqa yerlərin qaraçıları ermənilərlə qarışaraq öz varlığını itirmiş və yalnız familiyalarını saxlamışlar.

Bu fikri Qafqaz albanlarının bir hissəsinə də aid etmək olar. Veliçko Qarabağ əhalisinin ermənilərə aid edilən hissəsi haqqında söhbət açarkən yazırdı ki, «...Qarabağın (Albaniya və ya Aqvaniya) düzgün olmayaraq (keçmişə aidən) erməni adlandırılan və xristian dininə itaət edən əhalisi dağlı və türk tayfalarından törəmiş və üç-dörd əsr bundan əvvəl erməniləşmişdir» (27). Veliçkonun bu fikri həqiqətə uyğundur. Bu fikri rus-sovet alimlərindən Novoseltsev, Paşuto və Çerepnin də müdafiə və təsdiq edirlər. Onların fikrincə, «Albanların bir hissəsi, ...xristianlığı saxlayaraq ...tədricən erməni dilini qəbul etmiş və erməni olmuşlar» (28).

Bu fikirləri belə bir real gerçəklik sübut edir ki, İrəvana köçüb gəlmə ermənilərlə Qarabağın erməniləşmiş albanları arasında həm dil, həm xasiyyət fərqləri, hətta mətbəxlərinə də belə müəyyən fərqlər mövcuddur.

Qədim dünyanın görkəmli alimi Strabon Anait məbədinə erməni qul və kənizlərinin verilməsi adəti haqqında məlumat verirdi. O əlavə edirdi ki, «bu, heç də təəccüblü deyil». Strabon «xalqın ən varlılarının öz qızlarını nigaha girməzdən əvvəl uzun müddətə müqəddəs fahişəlik peşəsi ilə məşğul olmaq üçün məbədlərə verilməsi adətlərini təsvir edirdi» (29).

Bu fikri çağdaş erməni alimi A.Perixanyan da təsdiq edərək yazır ki, o zaman «məbəd fahişəliyi – əyanlardan tutmuş qullaradək cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iştirak etdiyi bir mərasim qaydası idi» (30).

Başqa bir erməni alimi Kapançyan qədim zamanlarda erməni çarlarının fahişəliyə bərabər başqa bir xüsusiyyətini də qeyd edirdi. O yazırdı ki, «Hayasa çarı öz doğma bacısı ilə evlənmişdi» (31).

Qeyd edək ki, qonşu het tayfalarında bu cür nigah ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Erməni alimi Xaçatryan isə bu adətin miladın əvvəllərində erməni çarları arasında yaşadığını qeyd edir (32).

Alman alimi Fridrix Engels yazırdı ki, «Ermənistanda Anait hierodulları ilk fahişələr idilər» (33). Belə ki, erməni kilsələrində işləyən qadınlar, rahibələr müntəzəm olaraq öz bədənlərini yol keçən insanlara, səyyahlara, tacirlərə sata-raq qazandıqları pulları yeni erməni kilsələrinin bünövrəsinin qoyulmasına və digər ehtiyaclarına sərf edirdilər. Bu məşğuliyyət sonralar erməni qadınlarının məşhur və sevimli peşələrinə çevrilmişdi. Kapançyan da təsdiq edirdi ki, Anait kilsəsində «həmçinin kilsə fahişələri-hierodullar xidmət göstərirdilər» (34).

Sonralar çoxsaylı tədqiqatlar sayəsində dünya xalqlarının, o cümlədən də erməni etnosunun tarixini ətraflı öyrənən başqa bir görkəmli alman alimi Karl Marks erməni qadın və qızları-

nın yaramaz əxlaq normaları haqqında yazırdı: «Dünya xanımlarının bir qismi erməni qadınının, bir qayda olaraq öz ərinə xəyanət etmə təcrübəsini, başpapaqlısının həmin əməldən həli olmaması incəsənətini mənimsəməyə cəhd göstərsələr də, azları buna nail ola bilir. Yeniyetmə erməni qızları öz bakirəliyindən elə erkən, elə həvəslə imtina edirlər ki, sanki onlar namus çəpərlərinin bütövlüyünü qorumurlar, sadəcə üstlərinə qonmuş tozu çırpırlar» (35).

Başqa bir görkəmli alman alimi Adam Mets çoxsaylı axtarışlar və tədqiqatlardan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, ermənilərin «abır-həyaları yoxdur» (36).

Sonrakı dövrlərdə də ermənilərin təlim-tərbiyəsində və davranış normalarındakı qüsurlar onlar bərəsində rus xalqının da qabaqcıl, ziyalı təbəqələrində, hətta yüksək rütbəli məmurlarında belə ikrah hissi doğurmuşdu. Öz obyektivliyi ilə tanınan fransız mənşəli rus müəllifi İ.Şopen yazırdı ki, «əxlaq baxımından ermənilər heç də xoşagələn imic sahibi olmamışlar» (37).

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni soy adları içərisində erməni mənşəli sözlər də olduqca azdır. Bunu bu sahə üzrə mütəxəssis olan erməni alimi Avetisyan da təsdiq edir. O yazır: «Erməni soy adlarının yalnız 26,3 faizi orijinal erməni dilindən yaranmış, qalan adların 194-ü fars, 113-ü türk, 111-i ərəb, 60-ı yunan, 54-ü yəhudi, 44-ü də digər dillərdən götürülmüşdür» (38).

Ermənilər öz dillərini iki yerə – qədim kilsə dili olan qrabara və müasir aşxarabara bölürlər. Təsədüfi deyil ki, həy alimi X.Abovyan yazırdı: «Mənə elə bir müasir dil məlum deyildir ki, o yeni erməni dilinin qədim erməni dilindən fərqləndiyi qədər fərqlənsin...heç bir dil (söhbət qrabardan gedir) mənim üçün bu qədər çətin olmamışdır». Bu sözlərin müəllifi altı dili sərbəst bilən bir şəxsdir. Sonra o bu çətinliyi törədən səbəbləri belə aydınlaşdırır: «...bütün anlayışlar, sözlərin quruluşu, hətta ayrı-ayrı sözlər müasir dövrdəki ifadə tərzinə və şərhələrə uyğun deyildir» (39).

Qədim erməni dilinin özəllikləri hay xalqının müasir dilindən bu qədər seçilirsə, fərqlənirsə, onda sual oluna bilər ki, bəs bu dil hansı xalqa mənsubdur? Kilsə xadimi, keşiş Narses də bu problemə belə bir aydınlıq gətirir ki, köhnə erməni dilinin quruluşu (konstruksiyası) əksəriyyət etibarilə tatar dilinə uyuşur. Köhnə erməni dilinin halları var, yeni erməni dilində isə sözlər arasında ədatlar qoyulur.

Erməni dilini hərtərəfli öyrənmiş akademik N.Y.Marın bununla əlaqədar fikirləri xüsusi maraq doğurur. O qeyd edirdi ki, erməni xalqı kimi, erməni dili də hibrid (calaq) dildir.

Bu fikri başqa bir erməni alimi akademik M. Abeqyan da təkrar, həm də təsdiq edir. O qeyd edirdi ki, erməni dili hibrid dildir. O biri yandan erməni qəbiləsi də hibriddir, urartulu və başqa qonşuları assimilyasiya etmişdir.

Maraqlıdır ki, haylar özləri sami mənşəli olduğundan hay dilinin İran dilləri qrupuna daxil edilməsi düzgün deyildir. Bu fikri akademik M.Abeqyan da təsdiq edir.

Eradan əvvəl II əsrdə «Böyük Ərməniyə» adlandırılan qurumu yaradanlar etnik mənsubiyyətinə görə heç də özlərini «hay» adlandıranların hökmdarları deyil, türk mənşəli sərkərdələr olmuşlar. Qədim erməni mənbələrində «Armini» ölkə adı yoxdur. Bu mənbələrdə ermənilərin ölkəsi hər yerdə Hayk («haylar») adlandırılır. «Hayk» sözü rus və avropa dillərinə «Armenia» kimi tərcümə olunur. Yalnız «Arme» əyalətinin adı ilə sonralar yaranmış «erməni» adı həm də «haylara» şamil olunduğuna görə «Armina» adı Hayk adının qarşılığına çevrilmişdir.

Haylar Ərməniyədə, yəni indiki Ermənistanın (tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları olan Oğuz yurdu) Türkiyə ilə sərhədboyu ərazisində heç vaxt etnik çoxluğu təşkil etməmişlər. Orada aparıcı rol əvvəlcə e.ə. VII əsrdə buralara gəlmiş qədim türk mənşəli kəmərlərə (kimmerlərə) və saklara, sonralar isə, yəni erkən orta əsrlərdə yenə də buralarda məskunlaşmış digər türk xalqlarına mənsub olmuşdur. Erməni alimi Kapançyan yazırdı ki, «mənim heç bir şübhəm

yoxdur ki, əvvəllər də qeyd etdiyim kimi, cənuba və cənub-şərqə doğru hayasa hərəkətinin başında bir vaxtlar skiflər (saklar), kəmərlilər durmuşlar. İlk erməni padşahı saklar nəslindən olan Paruyr haqqında erməni xalq əfsanəsi mənim bu fikrimi tamamilə təsdiq edir» (40).

Yuxarıda deyilənlərə bir daha aydınlıq gətirən tanınmış erməni alimi, hüquq elmləri doktoru Ağası Yesayan yazırdı ki, «məsələyə aşkarlıq gətirmək üçün deyək ki, beynəlxalq siyasətdə 1917-ci ilədək «Ermənistan» deyiləndə ancaq «Türkiyə Ermənistanı» nəzərdə tutulurdu» (41).

Qeyd etmək lazımdır ki, hayların, yəni etnik mənsubiyyətcə erməni saydıqlarımızın dilində «erməni» sözü olmamışdır. Məlum olduğu kimi, bu söz onlara «Armeni» əyalət adı ilə kənardan verilmə addır. Herodota görə «armen» (armin) termini kənardan, məhz Balkanlardan, fraq-friqiya tayfaları tərəfindən gətirilmədir. Bununla yanaşı erməni dilində 400-450-dək hind-avropa mənşəli söz və kök vardır (42).

E.ə. VII əsrdə qədim türk mənşəli kəmərlər (kimmerlər) Qara dənizin şimal çöllərindən hərəkət edərək Kür-Araz ovalığına və indiki Ermənistan ərazisinə gəldilər. Təsadüfi deyil ki, erməni mənbələrinin də etiraf etdiyi kimi, indiki Ermənistan ərazisində skiflərə (yəni saklara) aid əşyalar 29 abidədə (onların 11-i yaşayış yerləridir) tapılmışdır. Bu bir həqiqətdir ki, indiki Ermənistan ərazisi bütünlüklə Sak padşahlığına aid olmuşdur. Erməni müəllifi S.Yeremyan yazırdı ki, saklar Kür-Araz ovalığını tutaraq kimmeriləri oradan sıxışdırdıqdan sonra Ararat vadisinə, oradan da Urmiya gölü hövzəsinə keçmişlər (43).

Kapançyana görə, «Hayasa» ölkəsinin cənubunda və cənub-şərqində hərəkətin başında saklar dururdular (44). Bu fikri daha da inkişaf etdirən görkəmli gürcü alimi Q.A. Melikişvili indiki Ermənistan ərazisinin qədim türk torpaqları olmasını təsdiq edərək yazırdı ki, İrəvan və Sevan (XX əsrin 20-ci illərində erməni qaynaqlarında bu gölün adı türkcə olduğu kimi Göycə qeyd olunmuşdur – A.M.) bölgə-

lərində skif tipli əşyaların tapılması orada kimmerlərin və sakların yaşadıklarını göstərir (45).

Qeyd etmək lazımdır ki, saklar Urartu dövlətinin süqutunu sürətləndirdilər. Bundan istifadə edən Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Maday dövləti e.ə. 590-cı ildə Urartu dövlətinin Kiçik Asiyadakı ərazisini işğal etdi. Bu əraziyə Armini və Hayasa əyalətləri də daxil idi. Təsadüfi deyil ki, Ksenefont (e.ə. V əsr) «Madaydan asılı Armeni dövləti» ifadəsini işlədir (46).

Həmçinin Strabon öz kitabında qələmə aldığı «midyalılar ermənilərin adətlərinin baniləridir» (47) məlumatında Armini əyalətinin Madaya məxsus olduğunu göstərilir.

Tatsit ermənilər haqqında bəhs edərək qeyd edirdi ki, «bu xalq qədimdən öz xarakterinə görə ikiüzlü adamlar olmuşlar və coğrafi mövqeyinə görə, belə ki, Ərməniyə böyük bir ərazidə bizim əyalətlər boyunca, içəriyə, midyalılara doğru uzanır. Bu cəhətdən böyük dövlətlər arasında olan ermənilər çox tez-tez romalılara ədavət, yunanlara nifrət, parfiyalılara isə paxıllıq, həsəd hissi bəsləyirlər» (48)..

Madayın Urartu dövlətinin ərazisini işğal etməsi ilə «Urartu» yaxud «Biaini» adları «Armini» adı ilə əvəz olunur. Madayların Urartu dövlətini necə adlandırdıqları məlum deyil. Əhəməni hökmdarı I Daranın e.ə. 520-ci ildə yazdırdığı Bisütun kitabəsində «Urartunun» qarşılığı olaraq «Armini» kimi öz əksini tapır.

Urartu dövlətini yaratmış hurrilərin dilində yaranmış Armini əyalət adı o vaxt heç də özlərini «hay» adlandıranların etnik adı, yaxud onların cəmhaldə yaşadıkları ərazinin adı deyildi. Armini adı Arme əyalətinin adından və həm məkan, həm də mənsubiyyət bildirən «ini» şəkilçisindən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi Sak padşahlığı Şimali Azərbaycan və indiki Ermənistan (Qərbi Azərbaycan) ərazilərini əhatə edirdi. Deməli indiki Ermənistan ərazisində ilk dövlət qurumu qədim türk mənşəli Sak padşahlığı olmuşdur. «Bibliyada» bu

padşahlıq «Aşkenaz» adlanır. V əsr erməni tarixçisi Koryonun «Haylar Aşkenazın (skif) nəslindəndir» məlumatı da bununla əlaqədardır. Bu fikri Kapançyan da təsdiq edir (49).

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, erməni mənəbələrində indiki Dağlıq Qarabağa münasibətdə işlədilən «Arsaq» termini də qədim türkcədir. Belə ki, ər-sak hərfən sak adamların, sakların yaşadığı məkan, yer anlamındadır. Rus müəllifi A. Xazanov da təsdiq edirdi ki, «Qarabağ əyalətlərindən biri olan Arsaq öz adını sakların «cəsarətli» və «kişi» sözlərindən götürmüşdür» (50).

Xatırladaq ki, sonralar, XVIII əsrin 20-ci illərində rus çarı I Pyotra müraciət edən arsaqlılar (xristian əhali) özlərini albanlar adlandırmışlar. Veliçkonun yazdığı kimi, «ermənilər Zaqafqaziya aborigenləri deyillər və ona görə də Kür sahilləri və Arsaq heç cür əsl erməni torpaqları və Ermənistanın köklü vilayəti ola bilməz». O, daha sonra qeyd edirdi ki, «...erməni-qriqorian dininə ibadət edən, ...cəmi üç dörd əsr əvvəl erməniləşmiş Qarabağ sakinlərinin əsl soy-kökü albanlarla bağlıdır» (51).

Musa Xorenli ermənilər (yəni özlərini «hay» adlandıranlar) barəsində yazırdı ki, «biz (yəni haylar) kiçik, azsaylı, zəif və çox hallarda özgələrin hakimiyyəti altında yaşayan xalqıq» (52).

Ümumiyyətlə, adları türkcə olan yaşayış məntəqələrində yaşamaları da ermənilərin bu ərazilərə gəlmə olduqlarını göstərir.

Ərməniyyənin ilk hökmdarları sak mənşəli hakimlər olmuşlar. Musa Xorenli isə e.ə. VII əsrin axırında Ərməniyə hökmdarının adını Paruyr kimi yazmışdır. Müəllif onu Skaordi, yəni «sak nəslindən olan», «sak oğlu» adlandırır. Rus tarixçisi Dyakonov da bu fikri təsdiq edir (53). Buna görə də başqa bir görkəmli rus tarixçisi B.Piotrovski yazırdı ki, «Paruyr skif mənşəli erməni başçısıdır» (54). Belə ki, «Paruyr» sözü qədim türkcə bar – «var», «özüdür» və ur – «varis», «övlad» sözlərindən ibarətdir. Başqa bir erməni alimi

Kapançyan da Paruyru Ska-ordi (yəni sak oğlu) adlandırır və sonra əlavə edir ki, erməni tarixçisi Koryun onu «aşkenaz ailəsindən» sayırdı (55).

Kapançyan yazırdı ki, «Bibliyaya görə, Qomerin oğlanlarının adları Aşkenaz, Rifat və Toqarma olmuşdur. Burada Qomer – kimmeriləri, Aşkenaz – skifləri, Rifat – paflaqları, Toqarma isə – erməniləri təənnüm edirdilər» (56).

Qeyd etmək lazımdır ki, Qomer e.ə. VIII əsrdə Urartu hökmdarı I Rusanın qoşunlarını darmadağın edən Qamər (Kimmer) türk tayfasının adının təhrifidir. Toqarma sözü isə əslində Torqam, daha dəqiq söyləsək Turqam kimi oxunmalıdır. Belə ki, «tur» sözü qədim türklərə verilən ad, «qam» isə qədim türklərdə tayfa başçısına, ağsaqqala, kahinə verilən addır.

Göründüyü kimi, bu gün ermənilər adlandırılan toplumun və yaxud da etnosun qədim tarixi elə bir əsaslı dayaq-lara söykənmir. Ermənilər sadəcə olaraq son əsrlər ərzində yazmış olduqları elmi həqiqətlərə uyğun olmayan, bəzən isə tarixi gerçəkliyi, tarixi faktları təkzib edən çoxsaylı kitablarla özlərinə uydurma tarix yarada bilməmişlər. Bu tarix isə başqa xalqların və millətlərin mədəniyyətinin bir sıra ünsürlərini mənimsəmək, bir çox hallarda özgə mədəniyyətləri inkar etmək yolu ilə yaradılmışdır.

2. Ermənilər böyük dövlətlərin hakimiyyəti altında

Tarixən dövlətçilik ənənələrinə malik olmayan ermənilər, zaman-zaman dinindən və irqindən asılı olmayaraq bu və ya digər xalqların və dövlətlərin hakimiyyəti altında yaşamışlar. Belə bir həyat tərzinə alışmaları onlarda bir sıra xüsusiyyətlərin – ələbaxımlıq, mütilik, yaltaqlıq, xudpəsəndlik və başqa keyfiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı.

E.ə. 590-cı ildə Maday (Midiya) qoşunları Urartu dövlətinin varlığına son qoyaraq onun ərazisini tutdu. E.ə. 550-ci

ildə Madayda hakimiyyət farsların Əhəmənilər sülaləsinin əlinə keçdi. Tezliklə Əhəməni hakimiyyətinə qarşı narazılıq baş verdi. E.ə. 521-ci ildə üsyan etmiş vilayətlər sırasında Armini bölgəsi də vardı. Bisütun kitabələrində «Armini» adının çəkilməsi də bu hadisə ilə bağlı idi. Beləliklə, Armini vilayəti e.ə. 521-518-ci illər arasında Əhəmənilər dövlətinin 13-cü canişinliyinə daxil edildi. Erməni tarixçisi Kapançyan yazırdı ki, « I Daranın 13-cü satraplığı ermənilərin yayıldıqları bütün yerləri əhatə edirdi. Bu ərazi indiki Türkiyənin şərq ucqarları idi». Müəllif sonra əlavə edir ki, «əlbəttə, bu ərazidə digər xalqlar və tayfalar da vardı» (1). Bu ifadəyə diqqət yetirin ki, «bu ərazidə erməni etnosu ilə yanaşı digər tayfa və xalqlar da vardı». Onda sual olunur: Necə ola bilər ki, erməni etnosu çoxsaylı digər tayfa və xalqların yaşadığı bir ərazini Kiçik və Böyük Ərməniyə adlanan inzibati dairələrə bölmüşdür?

Bu canişinliyi Əhəmənilər sülaləsindən olan hakimlər idarə edirdilər. Onların arasında adları qədim yunanca yazılışda Oront kimi ifadə olunan şəxslər mühüm yer tuturdu. E.ə. 401-ci ildə Arminidən keçmiş Ksenofont orada canişinin Oront adlandığını yazmışdır (2). Orontlar heç vaxt özlərini erməni adlandırmamışlar. Çox güman ki, Orontlar termini türksoylu Oruzlar tayfasının yunan mənbələrində bir qədər dəyişilmiş şəklidir. Ümumiyyətlə, antik mənbələrdə e.ə. IV-II əsrlərdə Armini ərazisində çoxlu Oront hökmdar adları məlumdur. Ksenofont canişin Orontun atasının adını Artasur kimi qeyd edir. Maraqlıdır ki, Artasur qədim yunan dilində «ç» səsi olmadığına görə Ardaçur adının fonetik forması olmaqla, qədim türk dillərində «arda» - şux, oynaq, gümrah, itiaçan, cəld və «çur» isə qüvvətli, vüqarlı, əzəmətli sözlərindən ibarətdir.

E.ə. 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilər dövlətinin varlığına son qoydu. Həmin ildə baş vermiş Qavqamel döyüşündə Əhəmənilər imperiyasına daxil olan Armini əyalətinin canişini Oront da iştirak edirdi. Qonşu mi-diyalılar isə Atrapatın başçılığı altında çıxış edirdilər.

İndiki Ermənistan ərazisinin bir hissəsində e.ə. 321-ci ildə türksoylu Oruzlar (Orontlar) sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Ərməniyədə Orontlar (erməni mənəbələrində Eruandlar) sülaləsinin dövləti yarandı və müstəqil çarlığa çevrildi. Lakin bu dövlətin sərhədləri hələ dəqiq məlum deyildir. Ola bilsin ki, bu dövlət indiki Ermənistan ərazisinin qərb hissəsinə söykənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Urartu dövləti və Sak padşahlığı dövrlərində olduğu kimi, e.ə. II əsrədək indiki Ermənistan ərazisinin necə adlandığı məlum deyil. Məhz Orontlar dövləti sayəsində Armini əyalətinin adı indiki Ermənistan ərazisinə də şamil olundu.

E.ə. 312-ci ildə Ön Asiyanın bir hissəsi və Kiçik Asiya, o cümlədən Ərməniyə Selevkilər dövlətinin tərkibinə daxil edildilər. Erməni tarixçisi Gevorkov Adons yazırdı ki, «Ərməniyə İranın siyasi-mədəni həyatının tərkib hissəsi olduğuna görə onunla bir ümumi inkişaf yolu keçməli idi.» (3).

E.ə. 201-ci ildə Selevk hökmdarı III Antiox Orontlar (Oruzlar) sülaləsinin başçısı Orontu hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq oranı canişinliyə çevirdi. Bu sülalədən sonuncu hökmdar olan Artavazın yerinə hakimiyyətə əslən midiyalı (o dövr üçün atropatenalı), yəni türksoylu sərkərdə Artaş (erməni mənəbələrində Artaşes) oraya canişin (strateq) təyin etdi. Bu ad, qədim yunan dilində «ş» səsi olmadığına görə Ərtaş yaxud Ar-Taş adının yazılışdır, «es» sonluğu isə yunan dilində adlıq hal şəkilçisidir. (Məsələn, Roman Diogen şəxs adının «Romanos Diogenes» kimi yazılışı ilə müqayisə edin). Adın əslinin Artaş olmasını onun qədim erməni mənəbələrində Artaşes kimi yazılışı da göstərir. Bu, təmiz türk mənşəli şəxs adıdır. Ərtaşın (Artaşın) türk mənşəli şəxs adı olması bir də bununla təsdiqlənir ki, Ərtaş Kiçik Midiyadan, yəni Atropatenadan çıxmışdı. Ənənəvi olaraq, erməni müəllifləri atropatenalıları mar (mad, yəni maday etnoniminin qədim ermənicə yazılışı) adlandırırlar. V əsr erməni tarixçisi Musa Xorenli Artaşesin etnik mənsubiyyətcə mar (midiyalı) olduğunu yazmışdır.

Musa Xorenlinin yazdığına görə, Artaşes döyüş vaxtı örkən (arkan) işlədirdi. Adətən döyüşdə düşmənin boğazına salıb sürümək üçün örkən işlədilməsi qaydası türk xalqlarının döyüş üsullarından biridir. İran dilli tayfalarda və ermənilərdə belə döyüş üsulu barəsində heç nə məlum deyil. Digər tərəfdən Musa Xorenlinin yazdığına görə, Artaşes alban çarının qızı Satenik ilə evlənən zaman atası qızın əvəzinə kalım (başlıq) istəmişdi. Qız əvəzinə kalım alınması qədim türk mənşəli adətdir. Erməni dilində «başlıq» sözünü ifadə etmək üçün söz yoxdur, deməli, onlarda bu adət də olmamışdır.

Qeyd edək ki, XIX əsrdə Ərməniyədəki ermənilərin toy adətlərində qeyd olunmuş «sütqağan» sözü Azərbaycan dilində süd (südpulu) və «qalan» (kalım sözünün qədim forması «kalan»dır, lakin ermənicə «l» səsi «ğ» səsilə ifadə olunduğuna görə, «qağan» formasını kəsb etmişdir) sözlərindən ibarətdir.

Selevkilər dövlətinin süqutundan sonra onun tərkibinə daxil olan ölkələr müstəqil oldular. Selevkilərin canişini Ərtaş (Artaşes) da Arminini müstəqil elan etdi. O, e.ə. 165-ci ildə ixtiyarındakı qoşunla qonşu xalqların ərazilərinə işğalçılıq yürüslərinə başladı. Artaşın qoşununun sıralarında təkcə Armini əyalətindən toplanmış əsgərlər vuruşmurdular. Artaş heç də, bəzi erməni tarixçilərinin hesab etdikləri kimi, müasir ermənilərin əcdadlarının başçısı olmamışdır.

Erməni alimi Hovannesyanyanın etiraf etdiyi kimi, «qədim dövrlərdə qısa bir zaman kəsiyindən savayı Kilikiyadan Qafqaza qədər olan torpaqlar heç vaxt ermənilərə məxsus olmamışdır» (4).

Beləliklə, Artaşın (e.ə.189-160) dövründə həm də indiki Ermənistan ərazisini müvəqqəti olaraq əhatə edən, həmçinin «Böyük Ərməniyə» adlanan qısa ömürlü bir qurum yaradıldı və bununla da ümumiləşdirici Armini (Ərməniyə) anlayışı medana çıxdı. Türk mənşəli bir selevk sərkərdəsinin söylərilə yaradılmış bu dövlət qurumu elə bir ciddi da-

yaqlara malik olmadığına görə, bu çarın ölümü ilə o da öz müstəqilliyini itirərək dağılmışdı.

Deməli, əvvəlcə Arme əyalətinin köklü hurri dilli və luviya dilli sakinlərinin adı olan «erməni» sözü Balkanlardan gəlmə friqlərin bir qolu Arme əyalətində yerləşdikdən sonra həm də bu qolun adamlarına şamil olunmuş ad idi. Təsadüfi deyil ki, «Erməni xalqının tarixi» kitabında qeyd olunur ki, «Tiqranın, Artəşesin, Artavazdın və başqalarının erməni olduğunu hələ heç kim heç nə ilə sübut etməyibdir» (5).

Ermənilərin indiki Ermənistanı, yəni Qafqaza sonralar gəldiklərini, yəni Qərbi Azərbaycanda tarixən ermənilərin dövlətlərinin olmadığını tanınmış erməni alimi B.İşxanyan da etiraf etmişdir. O yazırdı ki, «ermənilər həmçinin Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlər ərzində yayılmışlar» (6).

Artəş tezliklə Ərməniyədə fars mənşəli Yervandların hakimiyyətinə son qoydu. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı yazırdı ki, «Artəşes Yervanda hücum edərkən onun hökmdarı Albaniyanın Uti əyalətində idi. Artəşes ordusunu orada saxlayıb öz şəhərinə qayıtdı. Orada alban ordusunu yanına dəvət etdi. Onlar Göycə gölünün yanına gəldilər və onların (yəni albanların) köməyiylə Yervandı qovub Ərməniyəni istila etdilər» (7).

Bu məlumatda nə «hay», nə də «erməni» adları çəkilir. Məlumatın qiymətli cəhəti orasındadır ki, Artəşes indiki Ermənistan ərazisini «hay»ların köməyiylə deyil, albanların hərbi yardımını ilə ələ keçirmişdir. Göründüyü kimi, «Böyük Ərməniyənin» əsasını heç də etnik mənsubiyyəti «hay» olanlar deyil, atropatenalı Artəş qoymuşdur.

Artəşdən sonra hakimiyyət oğlu Artavaza keçdi. Antik müəllif Yuliy Kapitolu onu Artabast kimi yazır. Bu ad da qədim türkcə «arda» – şux, oynaq, itiqaçan, cəld və «bas» – başçı sözlərindən ibarətdir. Bunu biz demirik, bunu tanınmış erməni alimi Sevortyan deyir (8).

Artavazdan sonra oğlu II Tiqrان hökmdar oldu. Maraqılıdır ki, qədim erməni mənbələrində Tiqrانın etnik mənsubiyyətə erməni (hay) olduğu göstərilmir, o yalnız «Ərməniyə çarı» kimi qeyd olunur. Təsadüfi deyil ki, Roma imperatoru Avqustun məlumatında «Midiyalı Artobazın oğlu Ariobarzana Ərməniyəni verdim» ifadəsi vardır.

Ərməniyə ərazisi yerli hökmdar II Tiqrانın vaxtında daha da genişləndi. Erməni müəllifi Mikaelyan yazırdı ki, «II Tiqrانın apardığı müharibələrin böyük əksəriyyəti işğalçı xarakter daşıyırdı» (9).

O, öz qonşularının ümumi çətinliklərindən istifadə edərək işğal etdiyi torpaqlar hesabına tez ötüb keçən (e.ə.95-66) bir müstəqilliyə nail ola bildi. Kiçik Asiyadakı qədim Armeni əyaləti də ona qatıldı. II Tiqrان bir müddət Atropatenada da hakim oldu. Tarixi qaynaqlar bu barədə sussalar da, bəzi erməni müəlliflərinin fikrincə e.ə. 80-ci illərdə o, Sakasena, Araksena və Kaspiana əyalətlərini «Böyük Ərməniyəyə» birləşdirdi.

Lakin e.ə. 66-cı ildə Roma ordusu II Tiqranı məğlub etdikdən sonra ermənilərin «Böyük Ərməniyə» adlandırdıqları uydurma qurum dağıldı. O da zəbt etdiyi torpaqlardan əl çəkəsi oldu. Beləliklə, Ərməniyə əyaləti Roma imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Göründüyü kimi, «Böyük Ərməniyəni» yaradanlar türk mənşəli sərkərdələr olmuşlar. Erməni etnosunun tarixinin bilicisi fransız müəllifi Jorj de Malevil yazırdı ki, «Tiqrان bu gün bizim Marsel və ya Yerusəlimin erməni əhalisinə münasibətdə bu sözü işlətdiyimiz mənada «erməni» olubmu?

Bunun ehtimalı çox azdır. E.ə. 400-cü ildə Ksenofon (Anabaz) sonralar Ərməniyə adlanan ərazidən keçərkən, onun əhalisi elam dilinin dialektlərindən birində, yəni Asiya dilində danışırdılar.

Yəni bu gün onun dili, fiziki tipi və dini ilə tanıdığımız erməni etnosu görünür ki, erkən orta əsrlər dövründə formalaşmışdır. Buna görə də Tiqrandan «erməni monarxi» yarat-

maq cəhdləri Versinjetoriksdən (Yuli Sezar tərəfindən məğlub edilmiş qall sərkərdəsi) «fransız generalı» yaratmaq cəhdlərinin göründüyü qədər əfsanəvidir» (10).

Əgər iki min il bundan əvvəl qısa müddətli işğallar nəticəsində ələ keçirilmiş özgə torpaqlar hesabına yaradılmış konqlomerat bir qurumu «Böyük Ərməniyə» kimi qələmə verən ermənilərin məntiqinə uyğun mülahizə yürüdülsə, onda Azərbaycan türkləri «Böyük Azərbaycanın» ərazisi kimi (3,3 milyon kv.km.) I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründəki dörd dəniz arası (Qara, Aralıq, Fars körfəzi və Xəzər) torpaqlara, yəni indiki İran, Əfqanıstan, Pakistan, İraq, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyaya qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə daha çox haqqı olardı. Həmçinin, erməni tarixçilərinin məntiqinə uyğun hərəkət edilsə, indiki türklər də üç qitədə 19 mln. kv. km-dən çox əraziyə malik olmuş osmanlı mülklərinə, indiki Monqolustan bütün Çinə və hətta Vyetnama, Meksika ABŞ-ın cənub ştatlarına, Fransa Afrika ölkələrinə, İngiltərə isə bütün Hindistana və başqa ölkələrə ərazi iddiaları ilə çıxış etmək hüququ qazanardılar.

Erməni yazarlarını düz yola dəvət edən görkəmli erməni alimi İşxanyan yazırdı ki, «qədim-tarixi mənada ermənilərin həqiqi vətəni «Böyük Ərməniyə» Kiçik Asiyada, yəni Rusiya (çar Rusiyası nəzərdə tutulur – A.M.) hüduqlarından kənarə yerləşir (11).

Roma imperiyasına qarşı mübarizə nəticəsində Artasın sülaləsindən olan çar II Artavaz (e.ə.55-34) e.ə. 34-cü ildə Roma ordusu tərəfindən məğlub edildi, özü və ailəsi əsir düşdü. Belə bir şəraitdə Ərməniyəyə sahib olmaq uğrunda (e.ə. I əsrin II yarısında) Parfiya ilə Roma arasında müharibə kəskin xarakter aldı. Tatsit yazırdı ki, «ermənilər özlərinin ikiüzlü davranışı ilə gah bu, gah da digər tərəfin silahlı qüvvəsini dəvət edirdilər, öz torpaqlarının vəziyyətinə görə, xasiyyətlərinin oxşarlığına görə parfiyalılara yaxın dururlar, onlarla nigah əlaqələrilə qarışmışlar, azadlıq onlara yaddır, daha çox qulçuluğa meyl edirlər» (12).

E.ə. 20-ci ildə Atropatena hökmdarı Artavazın oğlu Ariobarzan Sezar tərəfindən Ərməniyəyə hökmdar təyin edildi. Ərməniyyənin I əsrdə siyasi taleyi haqqında o dövrün pulları daha səhih məlumat verir. O dövrün erməni pullarının üstündə Ərməniyyə allegorik, kinayəli şəkildə Roma imperatorunun ayaqları altında oturmuş qadın obrazında, itaətə gətirilmiş öküz şəklində, aman istəyən erməni döyüşçüsü obrazında təsvir edilmişdir.

Yeni eranın 51-ci ilində Parfiya dövlətinin Arşaklar sülaləsindən olan Vologez (50-76) öz qardaşı Tiridadı (erməni mənbələrində Trdat) Ərməniyəyə hökmdar göndərdi. Tatsit yazırdı ki, Tiridad Ərməniyəyə gələndə orada Tiqran adlı hökmdar vardı. Tiridad onu qovdu və 54-75-ci illərdə çar oldu (13).

Bununla da Ərməniyədə Parfiyanın Arşaklar sülaləsinin yan qolu hakimiyyəti ələ aldı. Erməni mənbələrində «Arşakuni» adlanan bu sülalə 387-ci ilədək Ərməniyədə hökmlər etmişdir. Beləliklə, Arşakların Ərməniyədə hakimiyyəti ələ alması ilə orada e.ə. VII əsrdən başlamış türk mənşəli hökmdarların hakimiyyəti yenə də qeyri-erməni iran mənşəli hökmdarların hakimiyyəti ilə əvəz olundu. Lakin Ərməniyədə əyalət hakimləri yenə də türklər idi. Musa Xorenli I əsrdə Ərməniyyənin qərbinə təyin olunmuş hakimin Qork adlandığını yazır (14). Musa Xorenlinin əsərində sadalanan Ərməniyə əyalətlərinin və oralara Tiridad tərəfindən təyin olunmuş şəxslərin adlarının hamısı türkcədir.

Musa Xorenli alban hökmdarı Aranın (Ərənin) Kürdən cənubdakı əraziyə hakim təyin edilməsindən danışır (15) və qeyd edir ki, Kür-Araz ovalığı artıq Ərənə verildiyinə görə, onun nəslindən olan digər ərlərə yalnız indiki Ermənistan ərazisindən vilayətlər verilə bilərdi. Göründüyü kimi, Ermənistan ərazisində əyalətlər türk mənşəli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Bu hakimlər isə şübhəsiz, orada yaşayan türksoylu tayfaların başçıları idilər.

Hökmdar I Tiridad I əsrin 60-cı illərində Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqlarına, Araz çayından Xunan qa-

lasına (Azərbaycanın Tovuz rayonu ərazisində) qədər olan ərazilərə Sisakanda (yəni Zəngəzurda) hakimiyyətdə olan Sisak sülaləsindən olan Ərən (Aran) adlı bir şəxsi hökmdar təyin etdi (16).

Tarixi qaynaqlarda Sisakan həm də Syuni adlanır. E.ə.V- IV əsrlərə aid qədim çin yazılı abidələrində bir neçə syunnu sözü işlədilir. Syunnu sözü qədim çin mənbələrində hunlara verilən addır. Syunnulara bir neçə mühüm tədqiqat əsəri həsr edən yapon alimi Siratori Kurakiti ilk dəfə olaraq bu sözlərin türk dili qrupuna aid olduğunu müəyyən etmişdir. Sovet türkoloqu L.Qumilyov da syunnuların türk dilli olması nəzəriyyəsinə qoşulur.

Bənzəri olmayan syunnu incəsənətində bir tərəfdən skif «çölçülük üslubu» ənənələri, digər tərəfdən isə onu daha son dövr türk dilli köçəri dünyası ilə bağlayan xüsusiyyətlər izlənilir. Syunnuların bürüncdən hazırlanmış dekorativ sinə bəzəkləri üzərindəki təsvirlərin türk xalqları eposunun qədim motivlərilə əlaqədar olduğunu M.P.Qryaznov müəyyən edib göstərmişdir.

E.ə. III əsrdə Cənubi Monqolustanda yaranmış Syunnu tayfa ittifaqı sonralar qüdrətli köçəri dövlətə çevrilmişdi. Daxili mübarizə gedişində I əsrdə iki hissəyə parçalanan Syunnunun bir qolu ilk yaşayış yerini tərk edərək qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur mahalında məskən salmışdı.

Sisakan əhalisinin türk mənşəli saklar olması Stepan Orbelianın (XIII əsr) «sisaklar təkçə syuninin yox, həm də albanların əcdadlarıdır, hətta onlara nisbətən daha qədimdir» (17). ifadəsindən də görünür. Bu fikri həmçinin görkəmli erməni tarixçisi Gevorkov Adons da etiraf etmişdir. O, qədim yazılı mənbələrə əsaslanaraq yazırdı ki, «Syunik Ərməniyənin tərkibinə daxil olsa da ayrılma meyllərilə fərqlənirdi. Bunu hər şeydən əvvəl ölkənin etnik xüsusiyyətilə əlaqələndirmək lazımdır» (18). O qeyd edirdi ki, «Prokopi də sunitlərin, daha doğrusu syuniklilərin fars-armenlərdən ayrı xalq olduğunu göstərir» (19).

Alban tarixçisi yazırdı ki, sisaklar Yafəsin nəslinə mənsubdurlar. Yafəs dedikdə müəllif ümumi mənada türkləri nəzərdə tutur. Çünki o, Yafəsin oğlanları içərisində Qamər (türk kəmərlər, yaxud qəmərələr), Maqos (skiflər) və Mada (madaylar) adlarını da çəkir (20). Musa Xorenli qeyd edirdi ki, Syuni-nin hakimləri hay yox, Sisak sülaləsindəndir (21).

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş Sak dövləti kimi, qədim mənbələrdə göstərilən iran mənşəli Yervandlar və türk mənşəli Artaşlar sülalələrinə mənsub dövlətlər özlərini «hay» adlandıranların siyasi qurumları deyildilər. Digər tərəfdən qədim yunan və erməni qaynaqlarında türkləri fars kimi qələmə almışlar. Bu fikri erməni müəllifləri də etiraf edirlər. Yüzbaşyan yazırdı ki, «bəzi müəlliflər, məsələn Aristakes Lastiverts klassik leksik hüduzlarda qalmağa çalışaraq, türkləri fars adlandırır» (22).

Lakin erməni tarixşünaslığında yuxarıda bəhs olunan dövlətlər düzgün olmayaraq erməni («hay») mənşəli sayılırlar. Ermənilər öz uşaqlarına Aran, Artəşes, Artavazd, Tiqran, Paruyr və bu kimi başqa adlar verirlər. Lakin onların qədim türkcə olduqlarını bilmirlər, yaxud da bilə-bilə özünü küləşdirirlər.

İndiki Ermənistan ərazisində etnik mənsubiyyətə erməni («hay») dövlətləri və hökmdarları məlum deyildir. Bu ərazilər e.ə. VII əsrdən başlamış yeni eranın I əsrinin 50-ci illərində Parfiyanın Arşaklar sülaləsindən olan Tiridadın hakimiyyətə keçməsinədək olan müddətdə türk mənşəli hökmdarlara mənsub olmuşdur. 117-140-cı illərdə Arşaklar sülaləsindən olan Sanatürkün (bu ad türkcə «adlı-sanlı türk» anlamındadır) oğlu Valarş indiki Ermənistan ərazisində Valarşabad adlı bir şəhər saldı.

Arşaklar sülaləsinin hökmranlığı dövründə indiki Ermənistan ərazisində aparıcı etnos türk mənşəli tayfalar idi. Ona görə ki, etnik adı «hay» olan ermənilər cəm halda Kiçik Asiyanın şərqində, Arminidə yaşayırdılar.

Qeyd edək ki, erməni feodal əyanları 301-ci ildə rəsmi din kimi qəbul etdikləri xristianlığa böyük ümidlər bəsləyirdilər. Onlar Roma imperiyası ilə eyni etiqada malik olmalarına Fars imperiyasına qarşı mübarizədə qüdrətli bir mütəfiq əldə etmək kimi baxırdılar (23). Yəni ermənilərin bu addımı Allaha olan sevgilərindən deyil, siyasi mülahizələrədən irəli gəlirdi.

V əsr erməni tarixçisi Favst Büzəndin sözlərinə görə, ermənilər yalnız zahirən «xristian adını» qəbul etmişdilər, bütpərəstlik isə ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrində hələ də özünü göstərməkdə davam edirdi (24).

Erməni tarixçisi Melik-Baxşyan isə özünün «Mesrop Maştos» adlı əsərində Favst Büzəndin belə bir fikrini misal gətirir ki, Ərməniyədə xristian təlimi «şüurlu surətdə deyil, bir qayda olaraq, ümid və inamla» qəbul olunmuşdu (25).

Ərməniyədə xristianlığın qəbulu bütpərəstlik etiqadına qarşı amansız mübarizə ilə müşayiət olunurdu. «Erməni xalqının tarixi» ndə deyilirdi ki, «Xristianlığın zorla bərqərar edilməsi, onun başqa ideologiyalara son dərəcə dözsümsüz münasibəti erməni mədəniyyətinin inkişafına hədsiz mənfi təsir göstərmişdir»(26).

Qeyd etmək lazımdır ki, xristianlıq teokratiya (yəni kilsə hakimiyyəti) formasında, heç şübhəsiz ermənilər üçün sərfəli idi. Çünki erkən orta əsrlərdə siyasi və maddi maraqları əsas amilə çevirən teokratiya ermənilərin kövrək özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağa və dirçəltməyə qadir idi. Teokratiya isə bu özünəməxsusluğu dirçəltmək yolunda milsiz qabiliyyət göstərdi.

III əsrin ortalarında Şərqi Türküstandan (Çinin Qərbindən) köçüb gəldiyinə görə Çinli (Ermənistanda bu ad Çinli kimi öz əksini tapmışdır) adlanan tayfa xüsusilə böyük nüfuza malik idi. Bu tayfadan çıxmış şəxslər III əsrin ortalarında Vaçə Mamiqundan başlayaraq VIII əsrin ortalarına qədər Ərməniyədə ordu komandanları olmuşdular.

3. Ermənilər sasanı-bizans münasibətləri sistemində

Ermənilər öz tarixləri boyu gah bu, gah da digər güclü dövlətin qoltuğu altına sığınaraq yaşamağı üstün tutmuşlar. Bu onların etnopsixoloji təbiətindən irəli gəlirdi. Bəzən bu proses qonşu dövlətlərin işğalları zamanı baş verirdi. Sasani dövləti 252-ci ildə Ərməniyəni işğal edən zaman da belə oldu (1). 387-ci ildə isə Ərməniyə vilayəti Sasani və Roma imperiyaları arasında bölüşdürüldü. Qeyd edək ki, erməni vilayətində yazı dili uzun zaman yunan və aramey dilləri olmuşdur. Ərməniyə vilayətinin sasanilərə keçən ərazisində canişinlik yaradıldı. Cinli tayfasının başçısı Mamiqunun adı ilə ermənicə «Mamikonianlar» adlanan sərkərdələr isə Ərməniyədə Sasanilərin yaratdığı canişinliyə qarşı çıxırdılar.

Çin Türküstanından köçüb gəldiyinə görə Çin adlanan bu tayfanın etnik adı məlum deyil. Erməni mənbələrində bu elin adı «çen» kimi yazılmışdır. Təsadüfi deyil ki, indiyə qədər kənd adlarında «Cinli» forması mövcuddur.

Erkən orta əsrlər erməni müəllifləri yazırdılar ki, III əsrin ortalarında Çin Türküstanından Mamiqun (erməni qaynaqlarında bu ad qısaldılmış şəkildə «Mamik» kimidir) və Qonaq adlı iki elbəyin başçılığı altında bir tayfa əvvəlcə İrana gəlmiş, lakin sasanı şahı türklərlə münasibətləri kəskinləşdirməkdən çəkinərək onu Ərməniyəyə göndərmişdi. Ərməniyədə xristian dini yayıldıqdan sonra cinlilər də qatı xristian oldular. Ona görə də bu tayfadan çıxmış sərkərdələrin çoxu xristian mənşəli (İncildən götürülmə) adları daşıyırdılar. Elin başçısı Mamiqunun adı qədim türk dilində qun-«knyaz» sözündən ibarətdir. Atillanın oğlu Ədəqun kimi adlar da bu qəbildəndir. Ərməniyədə hərbi işlər Mamiqunlar nəslinin nümayəndələrinin əlində idi. IV əsrdən 775-ci ilədək bütün Ərməniyə sərkərdələri bu tayfadan olmuşdular. Tarixçi-salnaməçi Favst Büzənd mamiqonianları bütün Ərməniyə ordusunun başçıları adlandırır (2). Bu sərkərdələrin adları içərisində Vaçe, Artavaz, Amayak,

Vasak, Vaqan və Manvel adları qədim türkcədir. Məsələn, Vasak Mamikonianın adı qədim türk dilindəki basak – «oxucu», «nizə» sözündəndir. Bu ad erkən orta əsrlərdə Qərbi Türk xaqanlığının sərkərdəsi Vaxanın adı ilə eynidir. Erməni alimi Nalbəndyan yazırdı ki, «Erməni müəllifi Yeqişenin (410-475) «Vardan və Ərməniyə müharibəsi haqqında» əsəri meydana çıxandan sonra Vasak adı «xain», «dönük», «satqın» sözlərinin sinoniminə çevrilmiş və bizim günlərdə gəlib çatmışdır» (3). Nalbəndyanın bu fikri bir daha təsdiq edir ki, erməni tarixçisi də Vasaka yad münasibət bəsləmişdir.

Artavaz sözü arda (şux, gümrah) və baş (başçı) sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Amayak isə türk dillərində amaq, amak (qıvraq, xoş təbiətli, cəld, yaxşı əhval ruhiyyəli) mənasındadır (4).

Erməni tarixçisi Favst Büzənd yazırdı ki, Arşak sülaləsindən hökmdar olan Varazdat (374-380) daxili çəkişmələrlə əlaqədar Romaya qaçdıqda ölkənin başında Manvel Mamikonyan dururdu. Varazdatın oğlu Pap Manvelin qardaşı Muşeli öldürən zaman Manvel ona demişdi: «Biz (yəni cinlilər) sizin qullarınız deyilik, sizinlə yoldaşlıq və hətta sizdən yüksəkdəyik. Belə ki, bizim əcdadlarımız cinlilərin ölkəsinin (Çin Türkünstanı nəzərdə tutulur) hökmdarları olmuşlar və qardaşlar arasında yaranmış çəkişmə nəticəsində bir daha qan tökülməsinə yol verməmək üçün oradan (yəni Çin Türkünstanından) uzaqlaşmışıq ki, dincliyə nail olaq və gəlib burada (yəni Ərməniyədə) məskunlaşmışıq» (5).

387-ci ildə Arşaklar sülaləsinin hakimiyyəti bitdikdən sonra Ərməniyə ərazisində ara-sıra fars mərzbanları (canişinləri) istisna olmaqla hakimiyyət Mamiqun sərkərdələrinə mənsub olmuşdur. Mamiqunlar Ərməniyə adlandırılan bölgəni öz vətənləri sayırdılar. Belə ki, 364-368-ci illərdə əslən haylardan olan və Romaya aid Arminidə yaşayan bir naharar Sasanı şahı II Şapurla birlikdə indiki Ermənistan ərazisinə basqın edərək Artaşad, Valarşabad, Yervandaşad və Zarişad şəhərlə-

rini dağıtmış, tacirləri və sənətkarları əsir tutub aparmışdı. Bunu qədim erməni müəllifinin özü yazır (6).

Mamiqunlar sasanilərin Ərməniyəyə qarşı istilaçılıq siyasətinin əleyhinə idilər. Göründüyü kimi, «Böyük Ərməniyə»nin tarixi «fütuhətı» belədir. Erməniləri həmişə öz siyasətlərində bir alətə çevirən bizans və sasani hökmdarları, yeri gəldikcə onlara qarşı birgə tədbirlərdən də çəkinməmişlər. Məsələn, Bizans imperatoru gizli olaraq II Yezdigirdi (438-457) xəbərdar etmişdi ki, ermənilər üsyana (451-ci ildə) hazırlaşsınlar. Nalbəndyan yazırdı ki, sasani hökmdarı bu xəbərdən sonra 200 minlik ordu və çoxsaylı döyüş fillərilə Ərməniyəyə hücum etdi.

Bizans imperatoru I Yustinian (527-565) Mamiqunlardan Amazasp Mamiqunu (532-535) Arminiyyə hakim təyin etmişdi. Bizans hakim dairələri əsl «haylara» inanmır, onlara ikrah hissilə yanaşırdılar. Ermənilərə Bizans ərazisində qeyri-sabitlik amilinin daşıyıcıları, fitnə-fəsad, qarışıqlıq törədən xəyanətkar ünsürlər kimi baxırdılar. Bunu görkəmli erməni tarixçisi H. Adons da təsdiq edirdi. O yazırdı: «Belə qiymətli bir məlumat var ki, Yustinianın yaxın xələflərindən biri, erməni nahararlığı və onların ordusunun ünvanına İran hökmdarına ittihamedici məktub göndərüb, öz aramızdır imperator yazıb ha, ermənilər etibarsız və imansız xalqdır, bizim aramızda yaşayırlar və ara qarışdırırlar. Gəlin şərtləşək, mən özümünküləri (yəni bizans ərazisindəki erməniləri – A.M.) toplayıb göndərim Trakiyaya, sizsə özününküləri (yəni sasani ərazisindəki erməniləri – A.M.) toplayıb əmr edin aparsınlar şərqə. Əgər onlar orada ölərlərsə, onda düşmənlər ölər, əgər öldürərlərsə, onda bizim düşmənlərimizi öldürərlər və biz də əmin-amanlıqda yaşayarıq»(7).

Elə buradan aydın olur ki, ermənilərin ikinci vətəndən əvvəlkinə və şərqə – Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış bugünkü üçüncü «vətənə» doğru sürgün olunmalarına yeni eranın VI əsrindən təşəbbüs edilmişdir. H. Adons öz xalqını alçaldan bir məlumatı qiymətli adlandırmaqla,

həm də açıb göstərmək istəmişdir ki, imperatorlar üçün eynidir, erməni öldü düşmən öldü, şərqdəki öldü düşmən öldü, təki onlar əmin-amanlıqda yaşasınlar.

571-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində hakimiyyət Vardan Mamiquna mənsub idi (erməni mənbələrində o «Qırmızı Vardan» adlanır). Erməni mənbələrində qeyd olunurdu ki, Vardan albanların hərbi yardımını ilə Dvin şəhərini tutub hakimiyyətə keçmişdi.

Maraqlıdır ki, erməni tarixçiləri Mamiqun sərkərdələri barəsində çox yazmaqdan çəkinirlər. Bu sərkərdələr Ərməniyə uğrunda canlarından keçsələr də, qürurlarını saxlayır və özlərini Arşak sülaləsindən üstün sayırdılar. Təsadüfi deyildi ki, erməni alimi Yüzbaşyan yazırdı ki, «Vardan Mamikonyan xristianlıqdan üz döndərmişdi» (8).

İran və Bizans arasında müharibə (572-591) nəticəsində imzalanmış 591-ci il müqaviləsinə görə II Xosrov ermənilər yaşayan əraziləri imperator Mavrikiyə güzəştə getdi. İmperator isə öz növbəsində erməni atlı dəstələrindən Balkanlarda apardığı hərbi əməliyyatlarda istifadə etmək üçün erməniləri qərbə köçürdü (9). Erməni tarixçisi Mikaelyan yazırdı ki, «məhz ermənilər, bəzən könüllü qaydada, ancaq çox vaxtlar isə zorla bizanslılar tərəfindən demək olar ki, bütün imperiya hüduqlarında bir yerdən başqa yerə köçürülürdülər» (10).

Bizans hakimiyyəti altında ermənilər özlərinin qara günlərini yaşayırdılar. Belə bir vəziyyəti qələmə alan Urfalı Mateos yazırdı ki, «erməni xalqı zülm-əsarət altında qalmışdı. Bütün məmləkətimiz qan içində idi. Bu qanlar vətənimizin bir ucundan o biri ucunadək dərya kimi aşıb-daşırdı».

Ermənilərin özgə torpaqlarına ərazi iddialarında erməni kilsəsi həmişə ön sıralarda durmuşdur. 451-ci ildə Xalkedon kilsə məclisinin qərarına əsasən Ərməniyədə xristianlıq qriqoryan məzhəbi formasını aldı. 554-cü ildə isə Dvin kilsə məclisinin qərarı ilə erməni kilsəsi tamamilə Bizans (Kapadokiya) kilsəsindən ayrıldı. Nalbəndyanın fikrincə, kilsə-

nin ayrılmasına səbəb bizanslılar və sasanilər tərəfindən yeridilən assimilyasiya siyasəti olmuşdur (11). VI əsrdə Roma kilsəsindən ayrılan ermənilər isə Qüdsdə yeni bir patriarxlıq yaratdılar.

Sonralar Dvində toplaşmış erməni yepiskopları və naxararlarının katolikos Nerses və işxan Teodoros Rştuni başda olmaqla keçirilən yığıncağında bizanslılar erməniləri dilə tutmağa çalışırdılar ki, onlar yunan kilsəsinin diofizit təlimini qəbul etsinlər. Sebeos yazırdı ki, ermənilər bizanslılara xatırladırdılar ki, sasanilər dövründə də müxtəlif dini mübahisələr olmuşdu, amma həmişə erməni kilsəsinin təlimi qalib gəlmişdi. Erməni yepiskopları qeyd edirdilər ki, onlar xristian Bizansından daha çox dostluq münasibətləri gözləyirdilər, nəinki zərdüşt İnanından (12). Beləliklə, Teodor Rştuni Bizans ilə əlaqələri qırdı və ərəb xilafətinin qoltuğuna sığınmaqla haqqında düşünməyə başladı.

Qeyd edək ki, VI əsrdən başlayaraq bizim günlərədək hər bir erməni ailəsi kilsə fonduna ianə şəklində müəyyən «üzvlük haqq» ödəmişdir. Bu qayda bəzən zorakılıqla müşayiət olunurdu. Təsadüfi deyil ki, bu vəsait ermənilərin özge torpaqlar uğrunda mübarizəsinə həmişə maddi dəstək rolunu oynamışdır.

4. Erməni etnosu bizans-ərəb münasibətləri sistemində

629-cu ildə Bizans imperiyası sasanilərə qarşı qalibiyyətli müharibədə bütün Ərməniyə vilayətini ələ keçirdi. Lakin onun bu işğalı uzun sürmədi. Belə ki, 639-cu ildə ərəb islam ordusu Bizans istiqamətində hərəkətə başladı. Lakin orduda başlamış vəba xəstəliyi üzündən ölənlər çox olduğuna görə hücum dayandırıldı. Buna baxmayaraq, erməni əhalisinin yaşadığı ərəzilərin xeyli hissəsi ərəblərin əlinə keçdi. Ərəblər 642-ci ildə Dvini ələ keçirdilər.

Ərəb xilafətində ermənilərin təhlükəsizliyi, əmin-amanlığı islam dini normalarına uyğun olaraq qorunub saxlanıldı. Erməni tarixçisi Yüzbaşyan yazırdı ki, «Bizansın hakimiyyəti altına düşən ermənilər təzyiqlər nəticəsində yaşadıkları ərazilərdən sıxışdırılaraq yerlərini şərqə və şimala doğru dəyişmişdilər. Xristian bizanslılardan fərqli olaraq, ərəblərin hakimiyyəti altına düşmüş ermənilər müsəlman hakimiyyətinin himayəsi altında öz dövlətçiliyini dirçəltməyə imkan tapmışdılar» (1). Lakin burada erməni müəllifi «dövlətçiliyin dirçəldilməsi» dedikdə, yalnız ərəb xilafətinin hakimiyyəti altında ermənilərin bəzi özünüidarə hüquqlarının saxlanılmasını nəzərdə tutmuşdu. Bunu ermənilərin tarixinin görkəmli tədqiqatçısı və bilicisi alman şərqşünas-tarixçisi Erix Fayql da təsdiq edir. O, özünün qələmə aldığı «Soyqırım haqqında əfsanə» adlı kitabında haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, «özlərinin bütün çətin tarixi boyu Şərqi Anadolu ərazilərindəki erməni icmaları heç vaxt satraplıqdan və yarımüstəqil knyazlıqdan yuxarı qalxa bilməmişlər» (2).

Qeyd edək ki, ərəb işğalları ərəfəsində, VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Alban və gürcü kilsələri eyni zamanda Bizans kilsəsindən xaçaçurani (diofizitliyi) qəbul etdilər. Erməni kilsəsi isə monofizit olaraq qaldı. Belə bir şəraitdə, Ərəb xilafəti Qafqazda özünün əsas rəqibi olan Bizans ilə mübarizədə, ideoloji ayrılıqdan istifadə edərək Albaniya və digər dövlətləri Bizansdan ayırmaq siyasəti yeridirdi. Xilafət yalnız monofizit xristianlara münasibətdə loyalsiyasət yeridirdi. Çünki onlardan Bizans əleyhinə mübarizədə istifadə etməyə çalışırdı. Diofizitlərə gəldikdə isə ərəblər onlara amansız münasibət bəsləyirdilər. Bu səbəbə görə, ərəblər Albaniyanın suverenliyinə son qoydular və alban kilsəsi VIII əsrin əvvəllərində hüquqi cəhətdən erməni kilsəsinə tabe edildi.

Bunun başqa bir səbəbi də vardı. Belə ki, erməni katolikosu İlya albanların patriarxını ərəb xilafətinin rəqibi Bizans-

la əlaqə saxlamaqda suçlayaraq, xilafəti ona qarşı çevirdi. Nəticədə xəlifə Əbdül Məlik alban kilsəsini ləğv edərək xristian albanları erməni kilsəsinə və katolikosa tabe etdi. Bu dövrdən etibarən erməni kilsəsi tərəfindən qədim alban mədəniyyətinin sistemli şəkildə məhv edilməsi prosesi başladı. Bunu erməni müəllifi Ter-Qriqoryan da təsdiq edir. O yazırdı ki, «Musa Kaqanvatsinin (alban tarixçisi) əsəri bizə qədər olduğu kimi gəlib çatmayıb. Onu tərcümə edib üzünü köçürən erməni rahibləri erməni katolikoslarının göstərişilə köçürmə zamanı bilə-bilə mətndə çoxlu təhriflərə yol vermişdilər» (3).

Lakin xəlifə Yezidin qısa sürən hakimiyyətindən sonra məmləkətdə qarışıqlıq baş verdi və bundan istifadə edən Bizans imperatoru öz qoşunu ilə Ərməniyə vilayətinə soxuldu. O, ermənilərdən Bizansa tabe olmaları haqqında and içmələrini tələb etmişdi. Lakin ermənilər islamın onların din və məzhəblərinə qarışmadığını, xristian dini ayinlərini və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirdiklərini gözünə alaraq Bizansın təklifinə belə cavab vermişdilər ki, bizanslılara nə vaxt tabe olmuşuqsa, pis günlərimizdə əhəmiyyətsiz bir yardımdan başqa bir şey görmədik. İtaətimiz bir çox kərələr həqarətlə qarşılandı. Bizi, haqqımızdı himayələrini əsirgəməyən bugünkü sahiblərimizin (yəni ərəb müsəlmanlarının) öhdəsinə buraxın.

Sonra iş, o yerə gəlib çatmışdı ki, katolikos III Şihak, ermənilərin Bizans təhlükəsindən qorunmasını ərəb xəlifəsindən xahiş etmək məqsədilə onun yanına yollanmışdı. Lakin o, Harranda xəstələnmiş, öləcəyini başa düşüb, sözlərinin bir kağıza yazılaraq ovcunun içinə qoyulmasını vəsiyyəət etmişdi. Bunu eşidən İraq valisi Məhəmməd Ukbə isə ermənilərin müraciətini qəbul və himayə etmişdi. Erməni tarixçisi Y.A.Manandyan yazırdı ki, «Vardan tarixində müsəlman əmirlərinin erməni kilsəsinə və xristian əhaliyə dözümlü münasibətinə dair aydın məlumat var» (4).

X əsrədək Ərməniyə vilayəti Bizans ilə yanaşı Xilafət üçün də qul əldə etməyin başlıca mənbələrindən biri hesab olunurdu. Ermənilər qul təbiətinə malik olsalar da, o qədər də

öz ağalarını razı salmırdılar. Tanınmış alman alimi Adam Mets yazırdı ki, «ermənilər ağlar içərisində ən pis qullardır, onlar zərif qamətli, amma eybəcər ayaqlara malikdirlər, abır-həyələri yoxdur, oğurluqları çox yayılmışdır, onların xasiyyəti, onların dilləri kobuddur. Əgər sən qul-erməninə heç olmazsa bir saat işsiz qoysan, o vaxt onun təbiəti dərhal onu pis işlərə sürükləyəcəkdir. O dəyənək altında və qorxudan yaxşı işləyir. Əgər sən onun tənbellik etdiyini görsən, bu ümumiyyətlə yorğunluqdan deyil, yalnız ona zövq verməsindən irəli gəlir. O vaxt dəyənəyi götürmək, onu kətləmək və istədiyin işi ona gördürməyə məcbur etməlisən» (5).

Ermənilərin tarixən qul təbiətinə malik olmalarını qabaqcıl rus ziyalıları və yazarları da bu etnosla tanışlıqdan sonra etiraf etməli olmuşlar. Görkəmli rus şairi A.S.Puşkin bu məsələ ilə əlaqədar olaraq demişdir: «Sən oğrusan, sən qulsan, sən ermənisən!»

V-VIII əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşayan türksoylu tayfaların bir hissəsinin xristian dinini qəbul etmələri onların və Arsaq (Ər-Sak türkcə sak adamların yaşadığı yer anlamındadır) vilayətində yaşayan xristian albanların erməni kilsəsinin təsiri altında dini ayinləri erməni dilində icra etmələri və erməni əlifbasından istifadə etmək məcburiyyətində qalmaları ilə əlaqədar olaraq onların bir hissəsi tədricən erməni kilsəsinin güclü təsirinə məruz qaldı.

Erməni keşişləri, qriqoryan kilsəsi ərəb istilasından sonra Ərməniyə vilayəti ərazisindəki qeyri-erməni xristian əhəlisinin və hətta xristian albanların erməniləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətini gücləndirdi. Lakin XIX əsrin ortalarında qriqoryan kilsəsi öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi Azərbaycan torpaqları olan Uti və Arsaqda (indiki Qarabağda) başlıca olaraq utilər, qarqarlar, saklar, erkən orta əsrlərdən, yəni III-IV əsrlərdən isə həmçinin türksoylu hunlar, sabirlər, kəngərlər, xəzərlər, barsillər yaşayırdılar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq erməni qriqoryan kilsəsi alban kilsəsinə, türk mədəniyyətinə qarşı

mübarizəsini davam etdirirdi. Musa Xorenli yazırdı ki, 704-cü ildə Ərəb xilafətinin köməyilə erməni kilsəsi alban kilsəsini özünə tabe edən zaman albanların tarixinə dair alban yazısı ilə yazılmış hər nə varsa hamısını yandırmışdı (6).

Məlum olduğu kimi, «Alban tarixi» və «Mxitar Qoşanın kanonları» alban dilində yazılmış və yalnız ərəb istilasından sonra erməni dilinə tərcümə olunmuşdu. Alban şairi Davdək VII əsrdə Cavanşirin ölümünə həsr edilmiş şeirini alban dilində yazmışdı. Hazırda Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda yaşayan ermənilərin bir hissəsi vaxtilə xristianlığı qəbul etmiş türk mənşəli albanların törəmələridir. İndiki Ermənistan ərazisində yaşayan ermənilərin mütləq əksəriyyətini isə təqribən iki əsr əvvəl İran və Türkiyə ərazilərindən çar Rusiyası tərəfindən buraya, yəni Qərbi Azərbaycana köçürülmüş ermənilər təşkil edirlər. Erməni etnosu üçün Qərbi Azərbaycan torpaqları, yəni indiki Ermənistan ərazisi öz xəyanətkar və cinayətkar fəaliyyətlərinin, əməllərinin məntiqi nəticəsi olan təqib və cəzadan yaxa qurtarmaq üçün sığınacaq yeri olmuşdur.

5. Ermənilər bizans-səlcuq münasibətləri sistemində

Bizans ağalığı illərində erməni vilayətinin ağır sosial-iqtisadi vəziyyətini qələmə alan Urfalı Mateos, ermənilərin pərişanlığını çox gözəl təsvir edirdi. Belə bir vəziyyətdə səlcuqların Anadoluya gəlişi ermənilər üçün nağıllardakı «ağ atlı şahzadə» təsiri bağışlayırdı. Bunu mən demirəm, bunu erməni salnaməçisi yazır.

Həqiqətən də səlcuqlar ermənilərin «qurtuluş» ümidlərini boşa çıxarmadılar və Bizans zülmündən onları xilas etdilər. Erməni yazıçısı Torqom Stepanyan yazırdı ki, «1064-cü ildə bizanslılar erməniləri qırıb-çatmaq istəyirdilər. O zaman ermənilər mərhəməti, insanpərvərliyi və qonaqsevərliyi ilə bütün dünyada məşhur olan türklərin himayəsinə sığındılar.

Türklər bizləri qorudular. Biz türklərlə qaynayıb-qarışdıq. Əbəs yerə deyil ki, bu gün dünyanın dörd tərəfinə səpələnmiş ermənilərin soyadları da məhz türk mənşəlidir. Məsələn, dünya ermənilərinin katolikosu birinci Vazgenin soyadı Balçıyandır. Halbuki o özü Rumıniyada anadan olmuşdur».

Erməni katolikosu ölümcül təhlükədən, yəni bizans zülmündən xilas olmaq üçün Səlcuq sultanı Alp Arslana müraciət etdi. Nəticədə Sultan erməniləri müdafiə və himayə etdi.

Səlcuq sultanları erməniləri xilas etməklə kifayətlənməyib, türklər kimi onlara da 1071-ci il Malazgird savaşından sonra vətəndaşlıq hüquqları verdilər. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə ermənilər özlərini azad və xoşbəxt saymağa başladılar. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki səlcuqlar xristian hökmdarlardan fərqli olaraq ermənilərə insan kimi yanaşırdılar.

Səlcuq yürüşləri dövründə Azərbaycanın nə Şirvan, nə də ki, Arsak vilayətlərində erməni etnosu yaşamamışdır. Yalnız indiki Ermənistan ərazisindəki bir neçə kənddə qriqoryan kilsəsinin təsiri altında erməniləşməyə məruz qalmış müəyyən sayda albanlar yaşamışlar.

1071-ci il avqustun 26-da 45 minlik səlcuq ordusu 200 minlik bizans ordusu ilə Malazgird çölündə üz-üzə gəldi. Savaş başlayan kimi, səlcuqların «qurd oyunu» taktikasından bizans ordusunun sol cinahında mövqe tutmuş erməni alayı qorxuya düşüb bizans imperatoruna xəyanət edərək döyüş meydanından qaçdı. Malazgird savaşında ermənilərin döyüş meydanından qaçmasını ört-basdır etməyə çalışan erməni tarixçiləri ermənilərin qorxaqlığını malalamaq məqsədilə imperatorun «erməni əsgərlərinə və millətinə səbəbsiz yerə əsəbiləşdiyini» söyləyərək onlara haqq qazandıрмаğa çalışarkən Suriya tarixçisi Mixael «ermənilər savaştan arxalarını çevirib qaçdılar» deyərək ermənilərin can qayğısı ilə qaçdıqlarını göstərir.

Məhz Malazgird savaşından sonra ermənilər səlcuqların sayəsində bizans zülmündən xilas oldular və nəticədə yarım-asılı Kilikiya çarlığını (təqribən 1080-1375) yaratmağa nail oldular.

Tarixçi F. Brun yazırdı ki, Bizans imperatorlarının təqibləri nəticəsində ermənilər XI əsrdən başlayaraq daha uzaq yerlərdə, hətta Krım dağlarında özlərinə sığınacaq tapmışdılar (1). Sonrakı əsrlərdə də ermənilərin Krıma axınları davam etmişdi.

Səlcuqların hakimiyyəti illərində ermənilər azad və xoşbəxt həyata qədəm qoymuş, başqa dövlətlərdə görmədikləri səadətə qovuşmuşdular. Onların mal və can güvənliyi tam təmin olunmuşdu.

Bizans zülmü altında qalmış ermənilərin bir hissəsi dözülməz şəraitdə yaşayırdılar. Onların mal və can güvənlikləri yox idi. Belə bir şəraitdə 1091-ci il fevralın 26-da erməni katolikosu Barsəci qəbul edən Sultan Məlikşah erməni kilsələrinin və keşişlərinin vəziyyətinin xeyli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına dair sərəncam verdi. Sultan Məlikşahın ədalətli rəftarı haqqında erməni katolikosu Vasil yazırdı ki, «o, hər tərəfdə barış və hakimənə bir idarə qurmuşdu...bildiklərimizin hamısından adil olduğuna görə heç bir insana kədər vermədi... hər b və zorakılıqla deyil, könüllərə yol tapmaqla indiyədək heç bir hökmdarın əldə edə bilmədiyi məmləkətlərə sahib oldu».

Urfalı tarixçi Mateos da Sultan Məlikşahın alicənablığından vəcdə gələrək yazırdı ki, Məlikşahın «hakimiyyəti uzaq ölkələrə qədər yayıldı və ermənilərə sakitlik verdi... Qəlbi xristianlara qarşı şəfqətlə dolu idi. Keçdiyi ölkələrin xalqları ilə ata kimi rəftar edirdi».

Səlcuq hakimiyyətindən xoş münasibət görən ermənilər tezliklə səlibçilərin təhlükəsilə qarşılaşmalı oldular. Belə ki, Suriya üzərindən hərəkət edən xaçlı orduları Əlbistan və Maraşi işğal edərək ermənilərə böyük zümlər etdilər. Xaçpərəst Avropa cəngavərləri 1098-ci ildə Kilikiya ermənilərini talan edən zaman, onlar üsyan qaldırmış və hətta kömək üçün səlcuq türklərinə müraciət etmişdilər (2).

İlk çağlar səlibçilərlə sıx əlaqə saxlayan ermənilər, sonralar onlardan zülm və zorakılıq gördüklərindən Bizansa deyil, Səlcuq hakimiyyətinə sığındılar.

Lakin türk hökmdarlarının humanist və ədalətli idarəçiliyinə rəğmən ermənilər zaman-zaman türklərə qarşı xəyanətdən və savaşımaqdan geri qalmamışlar. «Danişməndnamə», Niksarı mühasirəyə alan türk əsgərlərinə qarşı vuruşan xristianlar arasında çoxlu sayda ermənilərin olduğunu yazır.

Anadolu bölgəsi xaçlılara məzar olduqdan sonra Gümüş Təgin Qazi Əhməd Danişmənd erməni hakimi Qabrielə məktub yazaraq Malatyanı təslim verməsini istədi. Lakin Qabriel bu təklifi rədd edərək Malatya qalasını daha da möhkəmləndirdi. Qaladakı ermənilər və suriyalılar Qabrielin zülmündən cana doymuşdular. Malatya əhalisi istəyirdi ki, burada Bizansdan asılı olan Qabrielin idarəçiliyi əvəzinə türklərin ədalətli hakimiyyəti bərqərar olsun.

Erməni hakim Qabriel aclıq və qıtlığa çarə qılmaq əvəzinə xalqa daha çox zülm edir, hətta keşişləri belə öldürürdü. Bütün bunların nəticəsində Malatya əhalisi üsyan qaldıraraq şəhərin qapılarını səlcuq türklərinin üzünə açdılar. 1101-ci ildə şəhərə daxil olan türk əsgərləri kimsənin malına əl vurmədilər. Danişmənd Əhməd Qazi dərhal başqa yerlərdən taxıl gətirdib erməni və suriyalılara paylatdırdı. Beləliklə, Malatya bu hökmdarın zamanında rifah və dincliyə qovuşdu.

6. Avropa və Monqol hökmdarlarının siyasətində ermənilərin rolu

XIII əsrin 20-30-cu illərində monqol istilaları başlanan zaman ermənilər etnopsixoloji xüsusiyyətlərinə sadıq qalaraq daima səlcuqlara arxadan zərbə vurmaq taktikası seçdilər. Monqol sərkərdələri Kiçik Asiya istiqamətində hücumlara başlayan zaman onlara bu bölgəyə yaxşı bələd olan casuslar lazım idi. Kirakos yazırdı ki, Atabəy İvanın oğlu paron Avaq 1236-cı ildə hamıdan əvvəl monqollara əsir düşmüş və Çormoğunun yanında qulluğa girmişdi (1).

Erməni müəllifləri etiraf edirdilər ki, monqol sərkərdələri Qafqazın digər knyazlıqlarını tabe etmək üçün Avaqdan istifadə edirdilər (2). Həmçinin əlavə olaraq qeyd edək ki, 1242-ci ildə monqollar Anadolunun işğalına başlayan zaman bu ordunun sıralarında erməni və gürcü əsgərləri də vardı. Onlar Ərəb müsəlman xilafətinə və səlcuq türkləri əleyhinə mübarizə aparmaq üçün belə bir əlverişli şəraitdən istifadə etmək və sonra isə monqol xanlarından «yağlı pay» almaq məqsədi güdürdülər.

Təbii olaraq, belə bir çətin vəziyyətdə monqol təhlükəsi ilə üzləşən səlcuq sultanı özünə tabe knyazlıqlardan yardım istədi. 1243-cü ildə Kilikiya erməni knyazlığının kiçik bir qoşunu Sivasa qədər gəlsələr də savaşa girmədən köhnə adətlərinə uyğun olaraq qaçıb getdilər.

Monqollar Sivası ələ keçirdikdən sonra Kayserini mühasirə etdilər. Qanlı döyüşlərə baxmayaraq şəhər təslim olmadı. Monqol qoşunu geri çəkilmək üzrə ikən (iğdiş başı) erməni Hayik oğlu Hsən gizlicə monqol sərkərdəsi ilə sövdələşdi. Səlcuqların çörəyini yemiş və vəzifə sahibi olmuş bu erməninin sədaqət andına xilaf çıxaraq xəyanətkarlığı nəticəsində Kayseri monqollar tərəfindən işğal olundu. Monqollar şəhər əhalisini və səlcuq əsgərlərini qılıncdan keçirdilər.

1243-cü ildə monqollar Ərznak şəhəri yaxınlığındakı Ciankatuk kəndində İkoniya sultanının qoşunları üzərində qələbə qazanaraq Kilikiya sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Erməni hakimləri öz elçilərini monqol qoşununun baş komandanı Baçu Noyonun yanına göndərməyə və onunla ittifaq bağlamağa tələsdilər.

Kilikiya tərəfindən danışıqları böyük knyaz Konstantin və onun oğlu Smbat Sparapet aparırdı. Nəticədə belə bir razılıq əldə olundu ki, Kilikiya erməni knyazlığı monqol ordusunu ərzaqla təchiz edəcək və zəruri hallarda yürüşlərdə iştirak etmək üçün lazımi miqdarda qoşun göndərəcəkdir. Öz tərəfindən monqol qoşunlarının baş komandanı bu knyazlığın suverenliyini qoruyub saxlamağı və qonşu döv-

lətlərin hücumlarına məruz qalacağı təqdirdə erməni knyazlığına silahlı yardım göstərəcəyini vəd etdi (3).

Beləliklə, ermənilər öz ağalarını dəyişdilər. Monqolar tərəfindən məğlub edilən Səlcuq dövlətinin əvəzində ermənilər yeni monqol ağalarına tabe oldular. Ermənilər əvvəllər səlcuqlara göndərdikləri hərbi qüvvə və xərəcə artıq monqollara verməyə başladılar.

* * *

Beləliklə, qədim və orta əsrlər dövründə ermənilərin tarixdə oynadığı rola, tutduqları mövqeyə, həyat tərzlərinə, mentalitetinə nəzər yetirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həqiqətən də bu xalq müsbət imicə malik olmamışdır. Bu tarixi proses göstərmişdir ki, bu etnos özgə xalqlara nəinki hörmət bəsləməmiş, əksinə onların mədəniyyətlərinin nailiyyətlərini belə mənimsəyərək özünüküləşdirmiş, dövlətlər və xalqlar arasında daima nifaq toxumu səpmiş, qeyri-sabitlik mənbəyi olmuş və buna görə də həmişə və hər yerdə öz siyasətlərinin qurbanı olmuşlar.

Yaxşı kilsəsində saxlanılan bir sənəddə deyilir ki, ermənilər hələ 1321-ci ildən axışb Moldaviyaya gəlməyə başlayıblar. Tezliklə ermənilər özlərini elə nankorluqla apardılar ki, hakimiyyət orqanları 1525-ci ildə Moldaviyada xüsusi qanun qəbul etməli oldular. Bu qanun dövlət torpaqlarını satın almağı, yüksək vəzifə tutmağı, moldaviyalı qadınla evlənməyi, yaşayış məntəqələrində ət, çörək və başqa ərzaq məhsulları satmağı, aşxana və mehmanxana saxlamağı ermənilərə qadağan etmişdi.

Çoxsaylı faktlar göstərir ki, ermənilər tarixin yeni dövrünə də qeyri-sabitlik amili olaraq qədəm qoymuşlar. Bu işə onların məskən saldıqları ərazilərdəki, ölkələrdəki xalqların həyatında təlatümlü hadisələrin baş verməsinə yol açır.

II FƏSİL

Ermənilər yeni dövrdə

1. Ermənilərin qızıl çağı-Osmanlı hakimiyyəti illəri

Osmanlı dövlətində erməni mənşəli 29 general, 22 nazir, 33 millət vəkili, 7 səfir, 11 baş konsul və konsul, 11 universitet müəllimi və 41 yüksək rütbəli məmur olmuşdur.

Ermənilərin «sadiq təbəə» adına xilaf çıxması. Dünya tarixində yüksək mənəvi-əxlaqi, hüquqi normalara söykənən, ən uzunömürlü bir imperatorluq olan Osmanlı dövləti (1299-1923) qeyri-türk, qeyri-müsəlmanlara hörmətlə yanaşan yeganə bir məmləkət olmuşdur. Əslində ermənilər özlərinin qızıl çağlarını Osmanlı dövründə yaşamışlar, türklərin onlara bəslədikləri xoş və insani münasibətlər sayəsində çox istirahət, dinclik, rahatlıq görmüşlər, maliyyə qaynaqlarını əllərində tutmuşlar və ölkənin qaymaq təbəqəsi halına gəlmişlər. Əlbəttə, ermənilər bütün bunları Osmanlı dövlətinin onlara bəxş etdiyi hüquq və imtiyazların sayəsində əldə etmişdilər. Səlcuqlar və osmanlılar ermənilərə nəinki azadlıqlar, sərbəst yaşamaq hüququ verdi, həm də onları qorudular və çoxalmalarına şərait, imkan yaratdılar.

Fateh Sultan Məhəmməd 1453-cü ildə Bizans imperiyasının varlığına son qoyandan sonra erməni patriarxı Hovakimi də İstanbula gətirdi. Patriarx isə firsəti fövtə verməyib özü ilə 200 erməni ailəsini də oraya gətirmişdi. Hovakimə 10 il əvvəl verdiyi sözünə sadiq qalan sultan Məhəmməd Fateh 1461-ci ildə Samatyadakı Sulu Manastırda erməni patriarxlığını qurdurmuş və onu da patriarx elan etmişdi. Osmanlı sultanının hərtərəfli köməyi və himayəsi sayəsində İstanbulda böyük bir erməni koloniyası yarandı. Sultan, er-

məni kilsəsinin yaranmasına kömək edəndən sonra vaxtilə Bizans tərəfindən Krıma köçürülmüş 70 mindən artıq erməni oradan xilas edərək gətirib İstanbulun cənubundakı Mərmərə dənizi sahilləri boyunca məskunlaşdırdı (1).

XVII-XVIII yüzilliklərdən başlayaraq, Avropa dövlətləri Osmanlı imperatorluğu və Səfəvi dövlətinin, həmçinin Şərqi digər islam dövlətlərinin torpaqlarını ələ keçirmək üçün fəal hücumçu siyasət yürütməyə başladılar. Müsəlman dövlətlərinin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün onlar bu bölgələrdə məskunlaşmış xristianların, xüsusilə də daxildə pozuculuq və təxribatçılıq əməlləri törətmək üçün ermənilərin yardımına bel bağlayırdılar. Əslində xristianlara yardım məsələsi onlar üçün bir bəhanə olmuşdu.

Osmanlı erməniləri imperiyanın süqutu dövründə hamı deyə qəbul etdikləri Rusiya ermənilərindən çox yaxşı və xoşbəxt yaşayırdılar. Bunu erməni tarixçisi Vartanyan da təsdiq edərək göstərirdi ki, «Türkiyə erməni rus ermənisinə görə erməni mədəniyyəti, dili, tarixi, ədəbiyyatı baxımından çox qüvvətli və sərbəst idi.

Osmanlı ərazisini gəzib orada ermənilərin vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuş rus məmurlarının əksəriyyəti böyük təəssüratla qayıtmışdılar. Həmin şəxslərin içərisində yüksək rütbəli dövlət adamları da vardı. Onların fikirləri isə ermənilərin durumunu dəyərləndirmək üçün olduqca ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Çar sarayının müşaviri Qryaznov yazırdı ki, Osmanlı dövləti ərazisində «yaxşı torpaqları yalnız ermənilər becərirdilər, sənaye və ticarətlə məşğul olanlar da ancaq onlar idi. türklər və kürdlər qismən ermənilərin hesabına yaşasalar da, bunun əvəzinə əkinçiliyin, sənayenin və ticarətin qazancını bu bacarıqlı və eyni zamanda həmişə çox fəndgir olan bu xalqa verirdilər. Kim Asiya Türkiyəsi ermənilərinin vəziyyətilə tanışdırsa, hökmən bunu etiraf etməlidir ki, Basen, Alaşkert, Xarbert torpaqlarını, Murad çayı və Van gölü sahillərinin ən məhsuldar torpaqları ermənilərin əlindədir. Türkiyədə gəzib-dolaşdığım dörd ildə Rusiyanın

şimalındakı rus kəndlərində camaata çoxdan bəlli olan yoxsulluğu mən Türkiyə ermənilərində görə bilmədim. Türkiyədəki erməni kəndlərinin çoxunda olan taxılın və mal-qaranın sayı-hesabını rus kəndliləri heç təsəvvürə gətirə bilməzlər...» (2).

XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Londonda hazırlanmış proqram əsasında erməni təbliğatçıları Osmanlı hökuməti əleyhinə çıxışlar təşkil edirdilər. Sonralar bu çıxışlar yalnız hökumətə qarşı deyil, həm də dinc yerli əhaliyə qarşı yönəldilməyə başlamışdı. 1862-ci ildə Vanda, sonra isə Zeytun şəhərində ermənilərin qiyamları təşkil edildi. Erməni müəllifi Nalbəndyan erməni-mixitaryanlar arasında roma papasının casuslarını, cəhalətpərəst-yepiskop Anton Qasunyanı ifşa etmişdi, erməni katolik klerikallarının təfriqəçilik, pozuculuq fəaliyyətini ifşa etmişdi.

Erməni klerikal irticasının və amerikalı missionerlərin Türkiyədəki əməllərini ifşa edən M. Nalbəndyan 1861-ci ildə yazırdı: «Erməni katolik ruhani pastoru Qasunyan çoxdan bəri vilayətlərdə ermənilərə fransız hökumətinin güclü himayəsini verməyi vəd edərək qiyamlar təşkil edir, həmçinin Amerika missionerləri də ciddi səylə fəaliyyət göstərirdilər» (3).

Osmanlı dövlətinin daxilində sabitliyi pozmağa çalışan ermənilər həm zəhmətkeş türk əhalisinə, həm də türk məmurlarına qarşı düşmənçiliyi qızıdırır, bununla da çaxnaşmalar, qarşıdurmalar yaradaraq son məqamda təqsiri türk əhalisinin üstünə yıxırdılar. Türkiyədə ermənilərin törətdikləri fitnə-fəsadları aydın başa düşən görkəmli alman tarixçi-filosofu Karl Marks yazırdı ki, «biz qətiyyətlə türklərin tərəfində dururuq, çünki biz türk kəndlilərini, başqa sözlə, türk xalq kütləsini ətraflı öyrənmişik və onun simasında Avropada kəndlilərin ən işgüzar və mənəvi keyfiyyətlərə malik nümayəndələrindən birini görürük» (4).

1862-ci ildə Zeytunda xarici qüvvələr tərəfindən qızışdırılan fanatik erməni millətçiləri müstəqil erməni dövləti qurmaq istədiklərini dünyaya bəyan edərək osmanlı haki-

miyyətinə qarşı qiyam qaldırdılar. Hətta erməni şairi Beşikdaşlıyan bu caniləri mədh edən şeirlər yazdı. Zeytunun qiyamçı erməniləri Osmanlı dövlətindən Fransa imperatoru III Napoleona şikayət etdilər.

Belə bir şəraitdə erməniləri müdafiə etmək bəhanəsi altında xarici ölkələrdən silah və silahlı dəstələr göndərməyə başlandı. Maraqlıdır ki, erməni tarixçilərinin özləri belə Zeytun üsyanını pisləmiş və Osmanlı hakimiyyəti altında ermənilərin azad və xoşbəxt yaşadıqlarını qeyd etmişdilər. Zeytun üsyanından bir il sonra, yəni 1863-cü ildə erməni tarixçisi Stepan Papazyan yazırdı ki, Rusiya erməniləri osmanlı ermənilərinin malik olduqları azadlığın dörrdə birinə malik deyildir», «bizim millətimiz, azadfikirli, xeyirxah Osmanlı dövləti tərəfindən imtiyazlara layiq görülmüş, rusların yalan və aldadıcı şərtlərinə qulaq asmamışdır və biz xoşbəxtik ki, millətimizin böyük hissəsi Osmanlı təbəəliyi altındadır. Bunun nəticəsində o təhlükəsiz olacaq və uzun ömür sürəcəkdir» (5).

Görkəmli erməni tarixçisi Leonun fikrincə Zeytun üsyanında əsas günahkar M. Nalbəndyan olmuşdur (6). Erməni dairələri arasında nüfuz sahibi olan «Krunk» jurnalı təsdiq edirdi ki, «erməni milləti bilir ki, onun taleyi türk dövlətinin taleyindən asılıdır, onun yeganə dayağı... onun bütövlüyünün, onun dilinin və dininin qoruyucusu türk hökumətidir» (7).

Bu dövrdə Trabzonda da erməni yaraqlıları qanlı toqquşmalar törətdilər. Rus səfiri Nelidov Trabzon hadisələrilə əlaqədar olaraq yazırdı: «Trabzonda hər şey Vanın sabiq valisi Bəhriyə qarşı ermənilərin sui-qəsd cəhdindən başladı...Çox yerdə hücumların təşəbbüsçüsü ermənilərin özləri olmuşdur. Onlar demək olar hər yerdə, həmişə birinci olaraq hücumu keçirdilər» (8).

Rusiya ordusunun baş qərargahının zabiti podpolkovnik Tomilovun 1904-cü ildə yazdığı bir hesabatda bu fikir təsdiq edilir: «...qırğınları erməni inqilabçıları təşkil edirlər.

Onlar başıpozuqluqlar salmaqla, hətta öz can qardaşlarının qanı bahasına xristianları üsyana təhrik edir və bu yolla Avropa dövlətlərinin diqqətini erməni məsələsinin həllinə yönəltmək istəyirdilər. Bu yolla muxtariyyət əldə etməyə can atırdılar» (9).

Osmanlı imperatorluğuna səyahət etmiş və ermənilərin yaşadıkları yerlərdə olmuş ingilis müəllifi ser Mark Sayks ermənilərin əsl mahiyyətləri və istəkləri haqqında diqqət cəlb edən bilgiler vermişdir. Bu şəxsə görə, ermənilər aşağılıq insanlardır və insana nifrət tələqin etməkdədirlər. Yəhudilərin belə, yaxşı tərəflərinin olmasına baxmayaraq ermənilərin heç bir yaxşı tərəfi yoxdur.

Ermənilərin quldurluq hərəkətləri barəsində Rusiya imperiyasının Ərzurumdakı baş konsulu general Mayevskinin fransız və rus dillərində nəşr olunmuş qeydlərində zəngin materiallar vardır. O yazırdı: «Ümumiyyətlə, deyə bilərəm ki, mətbuatda heç bir vaxt keçmiş erməni hərəkəti barəsində az-çox vicdanla yazılmış məlumata rast gəlməmişəm. Bu barədə yazılmış məqalələr adi qeybət və yalanlarla doludur» (10).

XIX əsrin 70-90-cı illərində inqilab və milli-azadlıq adı altında silahlı erməni dəstələri təşkil olunur, yerli əhali arasında məharətlə düşmənçilik toxumu səpilirdi. Mayevski qeyd edirdi ki, «ermənilərə kömək və yaxud onların qisasını almaq adı ilə müxtəlif yerlərdən silahlı dəstələr göndərilirdi. ... Bir dəfə Amerikanın səlahiyyətli nümayəndəsi doktor Reynoldla həmin erməni «inqilabçı» dəstəsilə tanış oldum və onların özlərini aparmasından heyrətə gəldim... Mən bütün məsələləri dəqiqliyi ilə bilirəm və əlimdəki dəlillərlə sübut edə bilərəm ki, onlar öz arvad-uşaqlarını müdafiə edən adamlar deyillər, sadəcə olaraq qiyamçıdırlar. Məndə sübutlar, dəlillər var ki, onlar necə soyuqqanlıqla yerli əhalini, günahsız müsəlmanları qırmışlar» (11).

Məlum olduğu kimi, erməni yaraqlıları əvvəlcə dinc türk əhalisini qətlə yetirir, sonra isə erməni və qərb mətbuatı səhi-fələrinə erməni əhalisinin türklər və kürdlər tərəfindən qətlə

yetirilməsi barəsində haray-həşir qoparır, türkləri zorakılıqda təqsirləndirirdilər. Bununla əlaqədar olaraq, Mayevski qeyd edirdi ki, «türkləri hər cür vəhşilikdə təqsirləndirirlər təqsirləndirsinlər, mən yalnız onu deyə bilərəm ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində baş vermiş toqquşmalar haqqında şəxsən mənə məlum olanlar, məni belə bir əqidəyə gətirir ki, bu qanlı işlər hər yerdə məhz ermənilərin öz təşəbbüsü ilə başlanıb» (12).

XIX əsrin sonlarına doğru Türkiyədə törədilən qanlı hadisələrdə ermənilərin təqsirli olmasını dolayısı yolla erməni tarixçilərinin özləri də etiraf və təsdiq etməli olmuşlar. Çalxuşyan yazırdı ki, «Türkiyədən uydurma «erməni qırğınları» haqqında məlumatlar gələrkən Veliçko demişdi ki, «ermənilərə elə bu cür lazımdır!...» (13).

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperiyası ərazisində türklərlə birlikdə 500 ildən çox yaşamış ermənilər həqiqətən də özlərinin ən yaxşı, firəvan dövrlərini keçirmişlər. Xatırladaq ki, Osmanlı dövlətinin qurucusu sultan Osmanının erməniləri Bizans zülmündən qurtarıb Bursaya yerləşdirməsilə başlayan himayədarlıq siyasətinin nəticəsi olaraq Sultan Məhəmməd Fateh, Yavuz Sultan Səlim, Qanuni Sultan Süleyman zamanında ermənilər İstanbulda yerləşməyə başlamışdılar. Ermənilər məhz Osmanlı dövlətinin ədaləti və himayəsi sayəsində iş-güc sahibi oldular. Hətta onlar yavaş-yavaş saraya nüfuz etməyə başladılar. 1664-cü ildən başlayaraq ermənilər ilk öncə İstanbulun sərraflıq işlərini öz əllərinə keçirdilər və sarayın sərrafları oldular. Pul kəsilən zərəbxanaları da öz əllərinə aldılar.

Birinci Osmanlı Məclisinin üzvlərindən 11 erməni deputatı vardı. Bu azmış kimi, mövcudluğunun son onillikləri ərzində Osmanlı hökumətində erməni mənşəli 29 general (paşa), 22 nazir, 33 millət vəkili, 7 səfir, 11 baş konsul və konsul, 11 universitet müəllimi və 41 nəfər yüksək rütbəli dövlət və hökumət məmurları fəaliyyət göstərirdi.

1915-ci ilin yanvarından başlayaraq erməni yaraqlılarının antitürk fəaliyyətləri güclənmiş, şərqdə rusalara, qərbdə – Çanakkalada müttəfiq güclərinə qarşı savaşıyan osmanlı ordusunun təchizat yolları və teleqraf xətləri kəsilməyə və cəbhədən yaralı döənən osmanlı əsgər və zabitləri, jandarmalar sistemli bir şəkildə qətlə yetirilməyə başlanmışdı (14).

Amerikalı müəllif Səmyuelin yazdığına görə, «ermənilər Van, Bitlis, Qarahisar, Sivas, Kayseri və Diyarbəkər ərazilərinə silah gətirir və onları öz kilisə və məktəblərində gizləyirdilər. Bundan sonra əsasən Osmanlı ordusundan qaçmış fərarilərdən ibarət olan erməni başkəsənləri silahsız müsəlman kəndlilərinə hücum edərək onları öldürməyə başladılar» (15).

Türkiyədə müsəlmanların soyqırımını bilavasitə erməni keşişlərinin rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Hətta Daşnaksütyun partiyasının Van bölgə komitəsinin başçıları arasında Qafqazda və Qarabağda cinayətlər törədərək rus hakimiyyəti tərəfindən edama məhkum olunmuş İşxan və Aram adlı ermənilər də vardı.

Osmanlı dövlətində səfərbərlik elan edilən kimi, daxilə hazırlıqlarını tamamlayan erməni komitələri Qafqazdakı erməni könüllü alayları ilə birlikdə rus ordusunun öncül qüvvələri olaraq hərbi əməliyyatlara başladılar. Van və Muş ətrafındakı komitələr, antimüsəlman fəaliyyətlərilə tanınmış ərzurumlu Andranik (general), Muşlu Smbat, Vanlı Hama-zasp və başqa erməni liderlərinin təşkil etdikləri üç-dörd yüz nəfərlik taburlarla rus ordusunun irəliləməsini asanlaşdırmaq və osmanlı ordusuna arxadan zərbə endirmək məqsədilə əməliyyatlara başlamışdılar. Hətta daşnaqlar onları müdafiə etməyən erməniləri də öldürürdülər. Amerikalı müəllif Səmyuel yazırdı ki, «Osmanlı imperiyasında erməni müttəfiqlərinin davranışı bütün rus ordusuna hədsiz nifrət oyatmışdı. Erməni qoşunlarının hərəkət etdiyi bütün yerlərdə türk müsəlmanlarının soyqırım edilməsi haqqında rusların minlərlə raportu vardır. Ermənilər öz genosidlərini

soyuq başla və öz zabitlərinin razılığı ilə həyata keçiridilər. Bəli! Bu genosid hadisələri geniş miqyasda baş verirdi. Bəli!» (16).

Aprelin 15-dən etibarən ətrafdakı erməni quldur dəstələri də bölgəyə gələrək şəhəri tamamilə mühasirə etdilər. Onların sayı 10 min nəfərdən çox olmuşdu. Amerika tarixçisi Səmyuel yazırdı ki, erməni quldur dəstələri 1915-ci ildə osmanlı şəhəri Van üzərində nəzarəti ələ keçiridilər və «mayın 31-dək ruslar bu şəhərə girənə kimi əhalinin demək olar ki, hamısını məhv etdilər!». Müəllif sözünə davam edərək yazırdı ki, «ermənilər dərhal Van şəhəri üzərində nəzarəti ələ keçirib müsəlman məhəllələrini yandıрмаğa və əsir tutduqları müsəlmanları öldürməyə başladılar. Bütün Şərqi Anadolu ərazisində hücum keçən ermənilər eyni taktikadan istifadə edirdilər....» (17).

Amerika tarixçiləri S.C.Şou və E.K.Şou bu dövrün hadisələrini dərindən, arxiv sənədləri əsasında tədqiq edəndən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdilər: «Rusiyanın hücumu başlayan Qafqaz ordusu çox böyük sayda erməni könüllülərini öz sıralarına qatır. Onlar mayın 14-də Vana çatdılar, sonrakı iki gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırdılar. Professor Makkarti yazırdı ki, «Ermənilərin qısa rəhbərlik etdiyi ilk dövrdə hadisələr o vaxt üçün tez-tez rast gəlinən məcrada davam etdi – silahsız müsəlman kəndlilərinin qətl, sonralar heç vaxt görünməmiş kəndlilərin oğurlanması, müsəlman bazarlarının, qonşuluqlarının və kəndlilərinin alt-üst edilməsi, hər yanda baş alıb gedən soyğunçuluq və zorlama!» (18).

Ermənilərin Vanda törətdikləri vəhşilikləri ermənilərin özləri və digər qərb mənbələri də etiraf etmişdilər. Rafael de Noqales yazırdı: «Van valisi Cövdət bəy Vandan ayrıldıqdan sonra ermənilərin oraya hakim olduqları və bütün müsəlman qoca, qadın və uşaqlarını qətl etdiklərini öyrəndik. Dünyanın heç bir yerində bu dərəcə alçaqca hərəkətlər görülməmişdir. Bu durum mənə Vandakı bu hadisəni xatır-

latdı: bir neçə zabitimlə topçu atəşini gözləyərkən yandakı evin damında bir müsəlman qadını paltar asırdı. Ermənilər bunu görər-görməz atəş açdılar. Bu qoca qadının vücudunu dəlik-deşik etdilər. Ermənilər, belə zavallı adamlardan böyük zövq duyurdular».

Bu vəhşi hərəkətlərin müqabilində türklərin insani davranışları isə təqdir edilir. Yuxarıdakı müəllif bunu belə qələmə alır: «1915-ci il aprelin 29-da komandanlıq binası yaxınlığında üç türk əsgəri gördük. Bunlar, heç bir şey yemədən ətrafdakı bir quyuda doqquz gün qalmış olan bir erməniyə yeyəcək verirdilər» (19).

Ermənilər Muşda olmazın vəhşiliklər törətdilər. Çoxdan bəri xidmətçiləri olduqları, çörəklərini yedikləri vəzifəli türklərinin qadın və qızlarını onların gözləri qarşısında zorladılar, sonra isə hamısını qətlə yetirdilər. Muşun bir çox nüfuzlu müsəlman şəxsiyyətləri qoyun kimi boğazlarından kəsilərək qətlə yetirildilər. Türklərinin dabanlarına at nalları çalınaraq göllərə atıldılar. Bəzilərinin isə, yeriyə bilməsinlər deyə dabanlarını baldırları ilə birləşdirən vətərlərini kəsdilər. Mülki tarix hələ belə bir müsibətin şahidi olmamışdı.

Osmanlı hökuməti ən son çarə olaraq 1915-ci il mayın 27-də Təhcir (köçürmə) adlı qanun çıxarmağa vadar oldu. Bu qanun müvəqqəti idi və mövcud hərbi vəziyyətdən irəli gəlirdi. Orada Osmanlı dövlətinə qarşı casusluq və xəyanət edənlərin ayrı-ayrı və ya birlikdə döyüş bölgələrindən uzaq yerlərə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Qərarda göstərilmişdi ki, köçürülən ermənilər əmlak və mal-qarasını da özləri ilə götürə bilərdilər. Maraq üçün dünya tarixində bu qəbildən olan təcrübələri xatırlamaq olar. Məsələn, təsadüfi deyildi ki, 1941-ci ilin dekabrında Yaponiyanın ABŞ-a hücumundan sonra ölkənin qərb sahilboyunda yaşayan yapon mənşəli amerikalıları ölkə daxilindəki müvəqqəti yerdəyişmə düşərgələrinə köçürmüşdülər. Belə ki, prezident Franklin Ruzvelt 19 fevral 1942-ci il tarixdə imzaladığı 9006 sayılı xüsusi fərmanla yapon mənşəli amerikalıların hərbi ərazi-

lərdən köçürülməsi haqqında göstəriş vermişdi. Yaxud da müharibə illərində Sovet hökuməti ölkə ərazisində yaşayan almanları, axısxa türklərini, çeçen-inquşları və bir çox başqa xalqları hərbi mülahizələrlə min kilometrərlə aralı bir yerdən başqa ərazilərə köçürmüşdü. Bu cür çoxsaylı faktlar orta əsrlərdə və yeni dövrdə həm xristian ölkələrinin, həm də müsəlman ölkələrinin tarixində də baş vermişdir.

Amerikalı müəllif Səmyuel ermənilərin köçürülməsi hadisəsinə belə münasibət bildirir: «Osmanlılar erməniləri köçürərkən yalnız öz ordularına olan real təhlükədən çıxış edirdilər və ermənilərin köçürülməsinin yeganə səbəbi bu idi. Bunun əksini təsdiq edən heç bir fakt yoxdur. Artıq qeyd etmişdik ki, bu məsələni digər cür sübut etməyə cəhd üçün ermənilər saxta sənədlər yaratmışlar. Xristian dünyasından pul dilənən ermənilərin «genosid sənayesi»nin bir parçası bundan ibarətdir» (20).

Amerikalı alimlər Makkarti C. və Makkarti K. yazırdılar ki, «Soyqırım baş veribmi? Osmanlıların fəaliyyətini izləyərkən inanmaq çətinidir ki, soyqırım haqda əmr mövcud olmuşdur. Bəs nə üçün İstanbul və İzmirdə yaşayan on minlərlə erməni soyqırma məruz qalmamışdır?».

Müəlliflər daha sonra bu hadisələrə yekun vuraraq qəti surətdə bildirirdilər ki, «Şərqi Anadoluda türk hökuməti tərəfindən təşkil olunmuş soyqırım olmamışdır» (21).

Bu fikri dolayısı yolla erməni müəllifi Marqosyan da təsdiq etmişdir. O, XIX əsrin sonlarında osmanlı ermənilərinin vəziyyəti ilə əlaqədar öz tədqiqatında belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, «erməni vilayəti deyilən o vilayətlərdə cəmi 800 min nəfərə yaxın erməni vardı» (22). Buradan olduqca maraqlı bir nəticə çıxarmaq olar. Belə ki, ermənilərin uydurduqları genosid dövrünədək, yəni 1915-ci ilədək ermənilərin sayı bu vilayətdə olsa-olsa 100 min nəfər arta bilərdi. Belə olan halda, ermənilərin 1,5 milyon nəfərin qırılması haqqında iddiaları puça çıxır. Digər tərəfdən, əgər bu sayda erməni qırılmışdısa, onda bu hesabla Türkiyə ərazi-

sində erməni qalmamalı idi. Bəs onda köçürülən və sonralar geriyə dönmüş ermənilər kimlər idi.

Osmanlı hökumətinin erməni üsyanları ilə əlaqədar haqlı olaraq tədbir görmək məcburiyyətində qaldığını da erməni müəllifi A. Boryan belə qələmə almışdı: «Rusiya hərbi nazirliyinin əmrinə və planına görə Daşnaksütyun buna qərar verdi: Andranik (erməni könüllü dəstələrindən birinin başçısı) Vana yaxınlaşanda buradakı daşnaksütyun dəstələri dağlara çəkiləcəklər və üsyan edəcəklər. 1915-ci ilin aprel ayında üsyan proqramı həyata keçirilir. Katolikos 10 min silahlı dəstənin döyüşə qoşulduğunu bildirdi. Bu şəkildə Daşnaksütyun partiyası istismarçı rus çarı, taxtı və vətəni önündə vəzifəsini yerinə yetirdiyini söyləyə bilmişdir» (23).

ABŞ hökuməti ermənilərin hay-küyünü təhqiq edərək ordu kapitanı Emori Naylz və mülki vətəndaş Artur Sazerləndi Şərqi Anadoluya göndərmişdi. Bu iki şəxsə vəziyyəti yerindəcə öyrənmək və tutarlı faktlar əldə etmək tapşırılmışdı. Onların hazırladığı və son zamanlaradək nədənsə diqqət verilməmiş hesabatda deyilirdi ki, «Bu geniş ərazidə (Vandan tutmuş Bitlisdən Bəyazitə qədər) bizə məlumat verildi ki, ziyan və dağıntıları ermənilər törətmişdir... gördüyümüz kilsələrə və evlər üzərindəki naxışlara görə belə qənaətə gəldik ki, Bitlis və Van şəhərlərində yeganə salamat qalan yerlər erməni məhəllələridir, müsəlman məhəllələri isə tamamilə dağıdılmışdır. Ermənilərin olduğu deyilən kəndlər indi də yerindədir, lakin müsəlman kəndləri tamamilə dağıdılmışdır» (24).

Qeyd etmək lazımdır ki, həm erməni, həm də qərb mənbələrinin bir çoxu ermənilərin canfəşanlıqla təbliğ etdikləri «erməni soyqırımı»nın tam bir əfsanə olduğunu və heç bir real zəminə söykənmədiyini etiraf edirlər. Vaşinqtondakı ingilis səfirliyinin, İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1921-ci il 13 iyul tarixli məktubunda göstərilirdi ki, erməni «soyqırımı» ilə əlaqədar olaraq səfirliyin əməkdaşlarından biri ABŞ Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində ciddi axtarışlar aparmışdı. Ona, Amerika konsullarının

Birinci Dünya müharibəsi illərində Ermənistanda baş vermiş hadisələrlə əlaqədar hazırladıqları hesabatlarına baxmağa icazə verilmişdi. Bunlar Majesteleri hökumətinin vəzifələrinə ən çox yarayacaq yüzlərlə hesabatlar arasından seçilmişdi. İngilis diplomatı yazırdı ki, «Bu sənədlər içində mühakimə edilmək üçün Maltada həbsdə olan türklər əleyhinə dəlil olaraq istifadə edə biləcək heç bir şey tapılmadığını üzülərək ərz edirəm. Gözdən keçirilən hesabatlarda ... yetərli günah dəlili ola biləcək heç bir müvafiq hadisə göstərilməmişdir. ABŞ Xarici İşlər Nazirliyinin yaxın bir tarixdə vəziyyəti aydınlaşdırmaq çarəsini görməməsindən üzüntü duyuram» (25).

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində ermənilərin soyqırım iddiaları da iflasa uğramışdı. İddia edilənlərin əksinə, heç də bütün ermənilər köçürülməyə məruz qalmamış və yaxud da bir müddətdən sonra əvvəlki yerlərinə qayıtmalarına icazə verilmişdi. Erməni patriarxı şəxsən bu mövzuda ingilislərin ali komissarına belə bir açıqlama vermişdi: «İstanbul ermənilərilə, Kilikiya sancağı və Aydın vilayətindəki ermənilər köç etdirilməmişdi. Hazırda İzmit sancağı ilə Bursa, Kastamonu, Ankara və Konyada olan ermənilər buralardan köç etdirilmiş olan və geri qayıtmış olanlardır. Kayseri sancağı ilə Sivas, Harput, Diyarbəkir və xüsusilə Kilikiya və İstanbulda köçdən qayıtmış, amma kəndlərinə getməyən çoxlu erməni vardır. Ərzurum və Bitlis ermənilərinin bütün əsas şeyləri Kilikiyadadır» (26).

Göründüyü kimi, ermənilərin özləri də təsdiq edirlər ki, Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərindən köçürülmüş ermənilərin əksəriyyəti sağ-salamat geri dönərək digər bölgələrdə yaşamağı üstün tutmuşdular. Köçürülməyən və müsəlmanlarla çiyin-çiyinə yaşayan, sədaqətlərindən şübhə edilməyən ermənilərin sayı ingilislərin «Mavi kitabına» görə 600 min nəfər idi (27).

Baş vermiş qanlı olaylarda təqsirin tamaile ermənilərin özlərində olmasını erməni və xarici müəlliflər də çəkinmədən

təsdiq edirlər. Erməni müəllifi Ağayanın göstərdiyi kimi, vaxtilə Tiflisdə konsul olmuş alman diplomatı Şulenburq yazırdı ki, «ermənilər öz ədalətli cəzalarını aldılar» (28).

Alman diplomatının fikrini təsdiq edən amerikalı admiral Mark L. Bristol belə bir qənaətə gəlmişdi ki, «öz dərdlərinin çoxunu ermənilər özləri öz başlarına açmışlar» (29) və Britaniya hakim dairələrinin və Amerika missionerlərinin onların arxasında dayanması erməni liderlərini aqressiv taktikaya əl atmağa şirnikləşdirmişdir.

Erməni-osmanlı vətəndaş müharibəsinin nəticələrinə alman şərqsünası Erix Fayql isə belə qiymət vermişdir: «Bu, tarixin faktıdır! Səzsiz-hesabsız günahsız qurbanların, o cümlədən həmin müharibədə həlak olmuş qadınların, uşaqların, qocaların qanı osmanlıların deyil, yalnız və yalnız öz həmvətənlərini əvvəlcədən udurulmuş bu döyüşə sürükləyən erməni xalqının rəhbərlərinin boynundadır» (30).

Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında ermənilərin həmişə hüriyyət içində və xoşbəxt yaşadığını onlarca erməni müəllifi etiraf və təsdiq etmişdir. Milliyyətindən, irqindən və dinindən asılı olmayaraq öz təbəələrini həmişə gözü üstündə tutan Osmanlı hakimiyyəti milli azlıqlara, o cümlədən də ermənilərə özgə gözlə baxmamışdır. Bunu erməni professoru Karapet Armen də təsdiq etmişdir. O, «Bu melodramın memarları kimlərdir?» adlı məqaləsində yazırdı: «... Osmanlı imperatorluğu dövründə türk-erməni əlaqələri ən gözəl dövrünü yaşamışdır. Osmanlı tarixinin hər səhifəsində bir erməni generalının, bir erməni səfirinin, bir erməni müdirinin adına rast gəlmək mümkündür. Təəssüflər olsun ki, bir çox dövlətlər ermənilərin bu səadətini qısqanmış, onlara bu rahatlıq və rifahı çox görmüş və öz millətinin şəxsi çıxarları üçün tək millət, tək vücut halında yaşayan türk-erməni qardaşlığını pozmaq üçün əllərindən gələni etmiş, silah vermiş, ajanlar, missionerlər, qərargah zabitləri göndərmiş və Anadoludakı ermənilərə mühüm həyati vədlər verərək üsyana qaldırmağa müvəffəq olmuşdular». O, sözünə davam edərək demişdi: «1915-ci ildə olduğu

kimi yenə bəzi dövlətlər təkrar erməni-türk əlaqələrinin pozulması üçün maksimum səy sərf etməkdədirlər. Qənaətimə görə, bunların yeganə arzusu, məmləkətdə, Türkiyədəki ermənilərə qarşı bir nifrət oyatmaq, bəzi xoşagəlməz hadisələr yaratmaq, bəlkə də bir-iki kilsə, bir neçə məktəbə qarşı bir hücum təşkil etmək və 1915-ci ildə etdikləri kimi bu dövlət təmsilçiləri saxta, üzgün bir üz ifadəsilə bu hadisələrin şəkillərini çəkmək və 1915-ci ilin şəkillərini necə zərurət yarananda arxivlərdən çıxarıb istifadə edirlərsə, indi də bu şəkilləri lazımı vaxtlarda gərəkli yerlərdə türklər əleyhində dəlil olaraq istifadə etmək istəyirlər ...» (31).

Tacir Akop Keşişyan da ermənilərin necə yüksək mövqelərə gəldiklərini, necə aldatdıqlarını və hər il sözdə «erməni soyqırımı» olaraq qeyd etdikləri 24 aprelin haradan qaynaqlandığını bu şəkildə ifadə etmişdir: «Yunanların qızıışdırması ilə 24 aprel tarixinin erməni qətliam günü olaraq Beyrutdakı Ortodoks kilsəsi tərəfindən elan edilməsi hamımızı üzüntüyə qərq etdi. Hələ dünən deyiləcək qədər yaxın bir tarixdə Türkiyə xarici işlər naziri Qabriel Noradunkyan deyildimi? İmperatorluq zamanında Maliyyə və Xəzinə naziri Akop paşa deyildimi? İctimai işlər naziri Hallacyan deyildimi? Poçta-teleqraf naziri Qazes Artin deyildimi? Ey qafillər hansı keçmişdən bəhs edirsiniz? Hansı keçmişi unutduq? Əslində keçmişdə belə bir hadisə olmamışdır. Dövlətin qanunlarına uyğun hərəkət edən bütün vətəndaşlar kimi ermənilərə də o zaman cəzalar verilmişdir. Bütün avropa dövlətlərinin Türkiyəyə hücum etdikləri bir zamanda iki paralıq daşnaqların Kazım Qarabəkir paşaya oynadıqları oyun və bu qanunsuz hərəkətlərinə görə cəzalandırılmaları qətliammıdır?» (32).

Erməni liderləri həmişə sadə xalq kütlələrini öz uzaq görməyən, məhdud, xəbis, məkrli və qonşu xalqlara nifrət ruhunda aşılانmış siyasətlərinin girovuna çevirmişlər. «Neft kralı» kimi tanınmış milyonçu Gülbəkyan da əski və yeni təhriklərin haradan qaynaqlandığını belə açıqlamışdı: «Keçmiş hadisələrin canlandırılmasını heç bir kəs arzu etməmək-

dədir. Zatən bu kimi təhriklər «daxildən» deyil, «xaricdən» gəlməkdədir. Fəqət əminəm ki, heç bir erməni bu qəbil xarici təhlükələrə alət olmayacaqdır. Hamımız Türkiyədə doğulduq. Ana vətən olaraq Türkiyəni bildik. Bu gün Türkiyədəki ermənilərin türklərdən heç bir fərqi yoxdur. Azadlıq içində, rahat, sakit bir həyat sürməkdədirlər. Heç bir şəkildə xarici siyasət oyunlarına qurban olmayacaqlar» (33).

İndiyə qədər tədqiq etdiyimiz məsələlərə işıq salan bir başqa sənəd də 1989-cu il oktyabrın 11-də ABŞ-ın Kaliforniya ştatının Sonoma şəhər notariusuna andlı ifadə verən, vaxtilə İzmirdə anadan olmuş, erməni əsilli, 101 yaşındakı Albert Con Amateunun şahidliyidir. Vaxtilə atası İzmirdə fransız konsulu işləmiş olan Amateau bəzi fanatik ermənilər tərəfindən təhdid edilməsinə baxmayaraq, ABŞ konqresində sözdə «erməni soyqırımını» qərarını qəbul etdirmək istəyən və 1915-1922-ci illər arasında 1,5 milyon erməninin öldürüldüyü iddia edilən hadisələrin əsassız olduğunu və bunları isbatlayacaq heç bir sənədin olmadığını açıqlamışdır.

Dövrün və günümüzün erməni yazıçılarının ifadələrinə də yer verən Amateau, gerçəkdən Osmanlı dövlətinə xəyanət edən ermənilərin Rusiya, İngiltərə və Fransa tərəfindən vuruşduqlarını, müharibə zamanı itkilər verdiklərini, yenə humanist məqsədlərlə edilmiş olan «köçürülmə» zamanı da bir neçə min erməninin müxtəlif səbəblərlə öldüklerini göstərmişdir. Amateau notariusu təqdim etdiyi 9 səhifəlik andlı bəyanatının hər bir səhifəsini imzalamışdır.

Açıq fikirli xristian bir şəxs olan, Kolumbiya universitetinin professoru Con Deuvey ermənilərin «soyqırım» iddialarını araşdırmaq üçün hətta 1928-ci ildə Orta Şərqə getmişdi. Onun apardığı təhqiqatlar nəticəsində hazırladığı məruzədə deyilirdi: «Ermənilərin çəkdikləri ağırlardan haqlı olaraq kəndərlənən bəzi amerikalılar, millətçilik həvəslərinin artmağa başladığı 70-ci illərin əvvəllərinə qədər Ermənilərin Türkiyədəki əhali içində imtiyazlı bir təbəqə olduğunun və Böyük müharibədə, türk şəhərlərini xaincə davranaraq rus istilaçı-

larına təslim etdiklərinin fərqi olduğudur. Bir daxili müharibə üçün 150 min adam toplamış olmaqla öyündülər, ən azı yüz (100) türk kəndini yandırdılar və burada yaşayanları yox etdilər... Son olaraq bunu xatırlatmaq istəyirəm: yəhudilər Avropadan, xüsusilə də İspaniyadan «əziz» xristianlar tərəfindən qovulduqları zaman Türkiyəni məskən tutdular və ortaq hökmdarlarının cəsarətinə eyni ölçüdə çatacaq ən az müsəlman türklər qədər rahat və özgür bir şəkildə bir neçə yüz il Türkiyədə yaşadılar... Türkiyədəki yəhudilər, heç bir ölkə onların ölkələrinə girmələrinə və ya yerləşmələrinə izin vermədiyi halda, onları qəbul edən Osmanlı xilaskarlarından siyasi olaraq ayrılmaq üçün heç bir zaman istək bəsləmədilər» (34).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Atatürk yəhudilərin türk millətinə sadıq qaldığını öz nitqində vurğulamışdır. 1922-ci ildə İzmirdə, müttəfiq hökumətləri tərəfindən Asiya Türkiyəsinə istila və işğal etmələrinə izin verilən 100 min yunan əsgərini yaxaladığı zaman Kamal Atatürk belə demişdi: «Bütün etnik millətlər arasında yəhudilər ana vətənlərində sadıq qalanlar olaraq seçilmişlərdir».

Bununla əlaqədar olaraq belə bir məsələni də qeyd etmək ki, ermənilər təkcə türklərə, müsəlmanlara qarşı deyil, eyni zamanda yəhudilərə qarşı da zülm, soyqırım xətti yeritmişlər. Osmanlı türklərinin «soyqırım» törətdiyini iddia edən B.Əmiryanın «San Fransisko Kronikl» səhifələrində dərc etdiyi məktuba cavab olaraq həmin məcmuənin 11 dekabr 1983-cü il tarixli sayında çap olunmuş yəhudi mənşəli bir şəxsin məktubunda deyilirdi: «...1915-ci ildə olduğunu iddia etdiyimiz erməni qırımından öncə meydana gələn, ermənilərin xalqımıza (yəhudilərə) qarşı etdiyi zümlərə aid ilk əldən bilgi və dəlillər əlimizə keçdi. Ailəmizin üzvləri, Türkiyədə, Ərzurum yaxınlığında qarşılıqlı çıxan hər şeyi, həm yəhudi, həm müsəlmanlıqla uzaqdan-yaxından əlaqəli hər kəsi yox etməyə meyilli erməni qoşunları tərəfindən 148 ailə üzvümüzün öldürülməsinə şahid oldular. Ermənilər öz tarixlərinə baxmalı və özlərinin və öz atalarının qonşularına verdikləri zərəri görməlidirlər.

Ermənilər həm Hitlerin tərəfində durdular və həm də rus kommunistlərinin antisemit fəaliyyətlərinin ürəkdən tərəfdarıydılar. Cənab Əmiryan! Söylədiyin kimi geniş miqyaslı bir erməni qətləmini olduğunu sübut et. Qabaqcadan rəylərinə ehtiyacım yox.

İmza: Elihu Ben Levi. Vacaville, California» (35).

Ermənilərin türklərə, müsəlmanlara qarşı qətləmin siyasəti Birinci Dünya müharibəsi illərində amansız qəddarlıqla davam etdirilmişdi. Burada söhbət yalnız Türkiyə ərazisindəki ermənilərin vəhşiliklərindən getdiyindən, Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda, İranda ermənilərin törətdikləri qırğınlar barəsində növbəti fəsillərdə danışılacaqdır.

Ermənilərin dinc türk əhalisinə qarşı yeritdiyi soyqırım siyasətinin şahidi olmuş, hadisələri öz gözləri ilə izləmiş Qafqazdakı rus ordusunun podpolkovniki Tvyordoxlebov öz xatirələrində yazırdı ki, «rus ordusunun komandanı general Odişelidze, Ərzurum şəhərində dinc türk ailələrini qarət edib sonra da onları qətlə yetirmiş ermənilərə xəbərdarlıq edərək bildirmişdi ki, əgər erməni əsgərləri bu əməllərindən əl çəkməsələr onda özünü müdafiə üçün müsəlman əhalisinə silah paylamağa məcbur olacaqdır» (36).

Rus zabitinin etiraflarına görə ermənilər Ərzincanda hər cür vəhşiliyə əl ataraq dinc əhalini qırırdılar. Ordu komandanlığının məlumatına görə, ermənilər bir əməliyyat nəticəsində 800 nəfərədək dinc türk əhalisini qətlə yetirmişdilər. Amerikalı professor Makkarti yazırdı: «Ərzincan faciə mənzərəsidir. Quyular müsəlman cəsədləri ilə doludur. Müxtəlif orqanları kəsilmiş bədənlər, əllər, ayaqlar, başlar evlərin yanındakı bağların hər tərəfinə səpələnib. Əsgərlər üç yüz iyirmi basdırılmamış meyit tapmışdı, 606 meyit quyu və xəndəklərə doldurulmuşdu; və əlbəttə, bundan qat-qat çox adam öldürülmüşdü. Guya yol inşası üçün şəhərdən aparılmış 650 nəfər müsəlmanın taleyi məlum deyil» (37).

Rus zabiti daha sonra qeyd edirdi ki, Ərzurum qarnizonu zabitlərinin ümumi yığıncağında çıxış edənlərin hamısı

erməni əsgərlərinin dinc türk əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən danışdılar və bunun dərhal dayandırılmasını tələb etdilər. (Xatırladıq ki, 1918-ci ilin martında erməni daşnaqları Bakıda dinc müsəlman əhalisinə qarşı qətlə təhmin edilən dəniz sahilində dayanmış gəmilərdəki rus matrosları da dərhal bu qırğınların dayandırılmasını tələb etmişdilər). İclasda türkləri qırmaqla, dinc müsəlman əhalisinə olmanın işgəncələr verməklə ad çıxarmış erməni generalı Andranik Ozanyan da iştirak edirdi. Rus qarnizonunda xidmət edən erməni əsgər və zabitlərinin özbaşınalığı rus zabitlərini bərk qəzəbləndirirdi.

1918-ci il fevralın 21-də Ərzurumdakı rus qarnizonunda keçirilmiş iclasdan sonra polkovnik Doluxanov (erməni) bildirmişdi ki, rus zabitlərinin ermənilərə olan nifrətindən sarsılmışdır və başa düşə bilmir ki, onlar nəyə görə erməniləri görmək istəməzlər.

Bu zaman erməni daşnaqları rusların Ərzurumda yerləşmiş alayını erməniləşdirməyə çalışırdılar (1991-ci ildə Xankəndində yerləşən rus alayını öz əllərinə keçirdikləri kimi). Belə bir hal, ermənilər ilə ruslar arasında münaqişələrə səbəb olurdu. Rus zabiti Tvyordoxlebov yazırdı ki, «ermənilər Ərzurumda öz vəhşiliklərini davam etdirirdilər. Andranikin vədləri isə yalnız vəd olaraq qalırdı. Sakinlər ona inanmırdılar.

Ermənilər öz vəhşiliklərini gizli surətdə törədirdi və öz fəaliyyətlərini şəhər ətrafındakı kəndlərə keçirmişdilər ki, onların iyrenc əməllərindən rus zabitlərinin xəbəri olmasın. Şəhərə yaxın kəndlərdən türklər tez-tez yoxa çıxırdılar, bilmirdik ki, necə və hara».

Rus zabiti ürək ağrısı ilə yazırdı ki, «əsl əsgərlərlə döyüşməkdən alçaqcasına və qorxaqlıqla qaçan ermənilər kütlə halında tənha silahsızlara, qocalara, qadınlara və uşaqlara hücumlarda olduqca igid və fədakar qəhrəmanlardır».

Rus zabiti podpolkovnik Tvyordoxlebov bütün müşahidələri gedişində belə bir nəticəyə gəlmişdi: «Biz təmiz,

vicdanlı döyüşdə hücum edənlərlə savaşırkən və Ərzurumu öz sinəimizlə müdafiə edən zaman kürəyimiz arxasında ermənilər, bu Qana susamış və qorxaq «azadlıq uğrunda mübarizlər» artıq müdafiəsiz qocaları, qadınları və uşaqları doğramağa başlamışdılar, bununla onlar bizi alçaqcasına aldatdılar, nəinki özlərini bütün dünyada rüsvay etdilər, həm də rus zabitlərinin adını biabır etdilər. Məlumatı olmayan şəxslər belə düşünə bilərlər ki, onlar, iyrenc əməllərin həyata keçirilməsində ermənilərə kömək etməyə razılıq vermişlər» (38).

1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında təkcə Ərzurumda soyqırımı törədən erməni qoşunları sırasında 4 mindən çox erməni könüllüsü vardı. Bu zaman Osmanlı qoşunları yerli əhalini soyqırımından xilas etmək üçün 1918-ci il fevralın 27-də Ərzuruma daxil oldular. Andranikin başçılıq etdiyi quldur dəstələri, erməni nizami ordusu Ərzurumdan və Qarsdan qaçarkən yolboyu silahsız və günahsız müsəlman əhalisinə amansız divan tutmağa başlamışdılar. Bu olayları ilkin mənbələr əsasında təhlil edən Amerika müəllifi Səmyuel yazırdı ki, «tarixi reallıq isə belədir ki, öz rus xristian müttəfiqlərinin arxasınca qaçmazdan qabaq ermənilər on minlərlə müsəlmanı kütləvi qətlə yetirmişlər. Onlar bunu intiqam hissi ilə, regionu müsəlmanlardan təmizləmək ümidi ilə edir, günlərin birində Şərqi Anadoluya qayıdacaqları vaxt əhalinin əksərinin ermənilərdən ibarət olduğunu bəyan etmək məqsədini güdürdülər. Həqiqət belədir ki, öldürülən müsəlmanların sayı ermənilərdən dörd dəfədən artıq çox idi!» (39).

Ermənilər Qars vilayətində 82 müsəlman kəndini yerlə-yeksan etdilər. Bu bölgədə baş verən qanlı olayların dəhşəti xarici təmsilçilərin və qərb diplomatlarının, o cümlədən hadisələr cərəyan edən zaman orada olmuş və ya oraya ezam edilmiş xarici zabitlərin də diqqətindən yayınmamışdı. Britaniya ordusunun polkovniki A. Roulinson ermənilərin müsəlmanlara qarşı dəhşətli, dözülməz münasibətinin şahidi

olmuşdu. O yazırdı: «Mən bu yaxınlarda erməni silahlılarının Qars düzənliyində törətdikləri vəhşiliklər haqqında dəhşətli məlumat almışam. Onların mənə bağlı dəstələrə olan münasibətini də aydınlaşdırma biləndən sonra Zivindən Tiflisə teleqram göndərdim ki, insanlığın mənafeyi naminə ermənilərə müsəlman əhali üzərində müstəqil rəhbərlik hüququ verilməməlidir. Onların qoşunları heç bir intizama tabe olmadığından və effektiv nəzarət altında olmadığından ardıcıl surətdə vəhşiliklər törədirlər. Bütün bunlara görə, ədalət naminə biz də mənəvi məsuliyyət daşıyıyıq» (40).

Bu hadisələrin faciəli xarakterini rus ordusunun komandanı general L. Odişelidze də etiraf etmişdi. O, şahidi olduğu bir məsələ haqqında yazırdı: «11-12 mart gecələrində erməni cəlladları Ərzincin ətrafındakı ərazilərdə müsəlmanları süngülər və baltalarla qətlə yetirirdilər. Bu vəhşilər öz qurbanlarını əksərən öz məşum planları məqsədilə qazılmış xəndəklərə atırdılar. Hər xəndəyə təxminən 80 nəfər müsəlmanın nəşi atılırdı. Mənim adyutantım 200 belə xəndək saymış və cinayətlərin üstünü açmışdır». Odişelidze sözlərinə belə yekun vururdu: «Bu, dünya sivilizasiyasının əleyhinə yönəldilmiş hərəkətdir» (41).

2. Ermənilər Rusiya-İran münasibətləri sistemində

Xoy erməniləri deyirdilər ki, «biz İranın çörəyindən vaz keçərək, Rusiyanın otunu yeməyə hazırıq».
S.N.Qlinka göstərilən əsəri, s. 128-129.

Ermənilər, bir qayda olaraq öz məqsədlərinə çatmaqdan ötrü həmişə rüşvət və bahalı hədiyyələrdən istifadə edirdilər. Bu dəfə də belə oldu. 1660-cı ildə bir qrup erməni taciri rus çarından bəzi güzəştlər qoparmaq məqsədilə ona almazla bəzədilmiş tac gətirmişdilər. Özlərinə günəş altında

torpaq axtaran bu kiçik xristian qardaşlarına rus hökmdarının yazığı gəlmişdi.

Erməni keşişləri 1667-ci ildə Eçmiədzində (oxunmalıdır –«üç müəzzin»-A.M.) gizli müşavirə keçirdilər. Bu yığıncaqda ermənilərin Qafqaz bölgəsində fəaliyyətini gücləndirmək məsələsi müzakirə olundu (1). Yığıncaqda Zəngəzur erməniyi Ori də özünün 19 yaşlı oğlu İsrail ilə birlikdə iştirak etmişdi. Bir müddət sonra 1678-ci ildə Eçmiədzində erməni keşişlərinin məxfi müşavirəsi keçirildi. Onlar Qərbi Avropa dövlətlərinə müraciət etmək qərarına gəldilər. Belə ki, onlar erməni dövləti yaratmaq xahişilə həmin dövlətlərin başçılarına və din xadimlərinə müraciət etdilər. Erməni nümayəndələri İsrail Ori və Minas Tiqranyants bu uydurma arzularına dəstək almaq üçün Avstriya imperatoruna müraciət etdilər.

İsrail Orinin 1699-cu ildə Zəngəzurda keçirdiyi gizli yığıncaqda kömək xahişilə bu dəfə rus çarı I Pyotra müraciət etmək qərara alındı.

İsrail Ori və Minas Tiqranyants 1701-ci ildə Moskvaya getdilər. Orinin Posol prikazına təqdim etdiyi petisiyada bütün erməni əhalisi adından kömək xahişilə I Pyotra müraciət öz əksini tapmışdı. Barbar ermənilər özlərinin xəyanətkar əməllərindən çıxış edərək Qafqazı, xüsusilə də bu regionun böyük bir hissəsini təşkil edən Azərbaycanı daha asan yolla işğal etmək üçün rus çarizminə xüsusi plan da təklif etdilər.

Ori 1701-ci il iyulun 25-də boyar Qolovinin adına göndərdiyi «Yaddaş qeydlərində» ermənilərin məkrli niyyətləri haqqında söhbət açırdı. Bu sənəddə «Ermənistan və Gürcüstan» rus qoşunlarının hərbi yürüş planı da öz əksini tapmışdı. Bu plana əsasən, çar, hərbi yürüş məqsədilə 25 minlik korpus (15 min atlı və 10 min piyada) ayırmalı və onu iki dəstəyə bölməli idi. Əvvəla, 10 minlik dəstə (5 min atlı və 5 min piyada) dəniz yolu ilə Nizovaya qəsəbəsində gəlməli, oradan isə Şamaxı istiqamətində hərəkət etməli idi. Şamaxıya çatdıqdan sonra rus qoşunları dörd dəstəyə bölünərək dörd istiqamətdə, yəni Gəncə, Lori, Qafan və Naxçıvan istiqamətlərinin

də hücumla keçməli idilər. Guya Şamaxıda on minlik erməni süvarisi də rus qoşunlarına qoşulmalı idi. Beləliklə, rus və erməni qoşunlarının hamısı Naxçıvana cəmləşməli və oradan İrəvan üzərinə, azərbaycanlı türklərin yaşadığı şəhər üzərinə hərəkət etməli idilər. Guya bu dövrdə ermənilər İrəvan ətrafında 116 min nəfərlik qoşun toplamalı idilər. Göründüyü kimi bu rəqəmlər Ori tərəfindən qəsdən şişirdilmiş və bu işdə əsas məqsəd Rusiya hökumətini Qafqaza müdaxilə etməyə daha da şübhələndirmək olmuşdu. Halbuki o dövrdə Qafqazda heç 100-150 min erməni əhalisi olmadığı halda, Ori 116 minlik erməni qoşunu toplamaqdan dəm vururdu. Digər tərəfdən erməni və rus mənəbləri o dövrdə xristian albanları da erməni kimi qələmə almış və əslində bunu qəsdən belə etmişdilər.

İkincisi, bu plana görə 15 minlik bir dəstə quru yolla Gürcüstana getməli idi. Ori əsasən iki mühüm məntəqə göstərmişdi – Şamaxı və İrəvan, «onların ələ keçirilməsi Zaqafqaziyanın taleyini həll edərdi» (2).

Rus çarı I Pyotr ermənilərin xahişinə müsbət cavab verdi.

Bu dövrdə İran vasitəsilə Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə az miqdarda ermənilərin gəlib məskunlaşması I Pyotra məlum idi. Qeyd etmək lazımdır ki, əsrlər boyu bu ərazidə türksoylu əhali, xristian etiqadlı albanlar yaşayırdılar. Bu ərazilərə gəlmə erməni azlığı isə daha çox siyasi fəallıq göstərərək xristian əhalisini müdafiə bayrağı altında çıxış etməyə cəhd göstərirdi. Hətta onlar Qarabağ ərazisindəki qədim alban kilsələrini mənimsəyərək onları qriqoryan üslubunda yenidən təmir etdirirdilər.

Azərbaycanın daxili, başqa sözlə mərkəzi əyalətlərindən biri olan Qarabağ ərazisində xristian əhalisindən söhbət gedərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, onlar ümumi əhalinin az bir hissəsini təşkil edirdilər. Bu az bir hissənin yarısından çoxunu da yerli albanlar, cüzi bir hissəsini də gəlmə ermənilər təşkil edirdilər. Ermənilər cəm halda yalnız 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra çar Rusiyası tərəfindən məqsədyönlü və planlı surətdə Şimali və Qərbi Azərbaycan

(indiki Ermənistan Respublikası) bölgələrinə, xüsusilə də azərbaycanlıların məhsuldar və səfali yaylaq torpaqlarının yerləşdiyi Qarabağ bölgəsinə köçürülmüşdülər. Sonralar da Qarabağda yaşayan ermənilərin əksəriyyətini qriqoryanlaşmış xristian albanların təşkil etdiyini yaxşı bilən millətçi dairələr onlara ikinci növ ermənilər kimi baxırdılar. Bu fikri erməni müəllifi Arakelov da qeyd edirdi. O yazırdı ki, millətçi ermənilər üçün «qarabağlı ermənilər ikinci dərəcəli həmqəbilə üzvləridir» (3).

XVIII əsrin əvvəllərində İrandan gəlmə az miqdarda erməni əhalisi Qərbi Azərbaycanın, yəni indiki Ermənistan Respublikasının və bütövlükdə Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, xüsusilə də mühüm ticarət mərkəzləri olan İrəvan, Gəncə və Şamaxıda, 1828-ci ildən etibarən isə sistemli şəkildə Qarabağ və İrəvan bölgələrində məskunlaşaraq ticarətlə məşğul olmuş, onların böyük bir hissəsi azərbaycanlı türklərin qapı-bacasında, təsərrüfatlarında nökrəçilik etmiş, onların mal-qarasını otarmış, tikinti işlərində çalışmışdılar.

Erməni tarixçisi A. İoannisyan yazırdı ki, XVIII əsrin birinci rübündə ermənilər İrəvan şəhər əhalisinin dördü bir hissəsini, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər (4). Maraqlıdır ki, ermənilər həm Qafqaz regionunda, həm də Krım xanlığında Rusiya dövlətinin məkrli planlarının alətinə çevrilmişdilər. Bu proses xüsusilə çariça II Yekaterinanın hakimiyyətə gəlişilə daha da sürətləndi. Beləliklə, Rusiya özünün təcavüzkar Şərqi siyasətində ermənilərə xüsusi fikir verməyə başladı.

1796-cı il yanvarın əvvəllərində çariça II Yekaterina Qafqaza və xüsusilə Azərbaycan üzərinə yürüş üçün təyin edilmiş ekspedisiya korpusunun komandanlığını öz üzərinə götürməyi Suvorova təklif etdi. Lakin o, bir müddət götür-qoy etdikdən sonra bu fikirdən boyun qaçırdı. Beləliklə, bu vəzifə çarizmin sevimli sərkərdəsi general Zubova həvalə olundu. Öz növbəsində Zubov 30 minlik rus qoşununun başında Cənubi

Qafqaza doğru hərəkət etdi. Bu xəbəri eşidən ermənilər öz keşişlərini Qızlara göndərmişdilər. Zubov ermənilərin elçilərini yaxşı qarşılayıb onları ətraflı dinləmişdi. Nəticədə keşiş Stepan general Zubovun Qafqaza hücumu zamanı onun məsləhətçisi oldu. Zubovun baş məsləhətçisi olan İ.Arqutinskinin Dərbənddə yaşayan ermənilərə müraciətindən sonra onlar rus qoşunu sıralarına yazılmağa başladılar (5).

1796-cı ilin avqustunda Bakı xanlığı tabe olan kimi keşiş Arqutinski şəhərdə olan ermənilərə müraciət edərək, onları din qardaşları olan ruslara hər cürə yardım göstərməyə çağırırdı. O, həmçinin Şamaxı və Gəncədə olan ermənilərlə sıx əlaqə saxlayırdı. Erməni keşişlərinin əsas məqsədi rus qoşunlarını İrəvan xanlığı üzərinə göndərmək idi. Belə bir xahişlə Gəncədə yaşayan bir qrup erməni general Zubova müraciət etmişdi.

Ümumiyyətlə, qraf Zubov Qafqazda yerləşmiş ərəziləri müsəlmanlardan «təmizləmək» haqqında II Yekaterinadan rəsmən çox ciddi tapşırıq almışdı. Zubov tabeçiliyində olan bütün yüksək rütbəli zabitlərə rəsmən bildirmişdi ki, «İrəvan xanlığının xristianlaşdırılması məsələsi çox gizli saxlanılmalıdır. Ona görə ki, bizim gələcək planlarımızın məqsədinin açıqlanması və bu barədə hər hansı bir xəbərin müsəlmanlara əvvəlcədən çatması onları oyadar və həyəcana gətirər» (6).

Bunu nəzərə alan general, tezliklə itaət göstərməsi haqqında İrəvan xanı Təvəkkül Əliyə məktub göndərdi. Lakin bu zaman çariça II Yekaterinanın qəfil ölümü nəticəsində rus qoşunları Qafqazdan geri çağırıldı.

XVIII əsrin sonunda Rusiya əsas diqqətini Avropaya yönəltdiyindən Qafqaz məsələsi bir növ arxa plana keçmişdi.

1801-ci ilin martında Avropa dövlətləri ilə öz münasibətlərini nizama salan çar I Aleksandrın Qafqaza münasibətdə əl-qolu açıldı. Çar hökuməti Qafqazdakı işğalçılıq planlarını həyata keçirərkən bu bölgədəki «beşinci kolonna» dan – yəni ermənilərdən istifadə etmək niyyətində idi. Bu belə

də oldu. Ermənilər də öz növbəsində belə bir vəziyyətdən öz məkrli planlarının həyata keçirilməsi üçün istifadə etməyə çalışırdılar.

Çar I Aleksandr general Sisianovu şəxsən tanıdığına görə, onu 1802-ci il noyabrın 8-də Qafqaz qoşunlarına baş komandan təyin etdi. İmperator bir müddət əvvəl, sentyabrın 26-da Sisianova yazırdı ki, «nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycanın bu və ya digər xanlıqlarına hücumda ermənilərdən geniş istifadə etmək lazımdır. Xüsusilə Rusiyaya daha sədəqətli erməni keşişi Danil ola bilər».

Erməni keşişləri Danil və Xoca Morodov satqınlıqda və hiyləgərlikdə başqalarından seçilirdilər. Onlar rus qoşunlarında azərbaycanlılara qarşı nifrət oyatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər.

Bu zaman çar hökuməti mühüm strateji məntəqə olan Gəncənin işğalına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Təsadüfi deyildi ki, «Gəncənin işğalında iştirakına görə» medalları da təsis olunmuşdu. (Necə ki, 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçının işğalında fərqlənən erməni yaraqlılarına təqdim etmək üçün Yerevanda xüsusi medallar kəsilmişdi).

Tiflis erməniləri Sisianovu ciddi cəhdlə Gəncə üzərinə hərbi yürüşə başlamağa sövq edirdilər. Baş komandana göndərilən qızıqdırıcı raportlarda guya Gəncədə ermənilərin zülmə məruz qaldıqları bildirilirdi. General Kovalevski 1802-ci il dekabrın 17-də general Sisianova göndərdiyi raportunda yazırdı ki, vaxtilə Gəncədə yaşayan 4 nəfər erməni Tiflisdə mənə müraciət edərək bildirdilər ki, «biz 27 nəfər idik, Gəncə xanının əlindən özümüzü güclə qurtarıb qaçmışıq».

Beləliklə, 1803-cü ilin noyabrında gen. Sisianovun qoşunu Tiflisdən çıxaraq Şəmkir üzərinə hərəkət etdi. Oradan isə Gəncə üzərinə qoşun göndərdi. Rus qoşununun tərkibinə 11 topu olan 6 piyada batalyonu, 3 eskadron süvari və iki yüz kazak daxil idi (7).

Rus qoşunlarının baş komandanı 1803-cü il noyabrın 30-da Şəmkirdən Gəncə ermənilərinə belə bir müraciət etdi: «Qalib ümumrusiya ordusu ilə Gəncə torpağına daxil

olarkən, hamınızı lütfkar rus hökmdarlarının adından əmin edirəm ki, ümumrusiya taxt-tacının müdafiəsi üçün qalxan hər kəs özünün və əmlakının təhlükəsizliyinə tam təminat alacaq, müsəlmanların soyğunçuluğundan, hər cür təqib və sıxışdırmalardan canınız qurtaracaq, sizə Gürcüstanın hər hansı guşəsində rus dövlətinin sakini kimi asudə yaşamaq hüququ veriləcəkdir» (8).

Ermənilər hər vəchlə çalışırdılar ki, rus qoşunlarını qızıdırıb şəhərdə daha çox azərbaycanlıyı qırdırsınlar.

Beləliklə, Gəncənin işğalı zamanı 1500-dən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi, 8.585 kişi, 8.639 qadın ruslar tərəfindən əsir alındı. Rusiya qoşunları isə cəmi 38 nəfər itirdilər (9).

Rus qoşunları şəhərin işğalından sonra orada özlərinə etibarlı dayaq yaratmaq məqsədilə İrandan Qarabağa gəlmiş ermənilərin bir hissəsini Gəncəyə köçürdülər. Lisaneviç bu məqsədlə Qarabağdan 250 erməni ailəsini köçürüb Yelizavetpol ətrafında yerləşdirdi (10). Lakin Qarabağ bölgəsi 1805-ci ildə Rusiyanın himayəsi altına keçəndən sonra Yelizavetpol dairəsinə köçürülmüş ermənilərin bir qismi yəni-dən Qarabağ bölgəsinə qayıtdılar (11).

Çar hökuməti eyni zamanda Rusiya ərazisində yaşayan və öz bəd əməlləri ilə bütün hədləri aşıb keçən ermənilərə qarşı tədbirlər görməyə məcbur olurdu. Nəticədə 1807-ci ildə ermənilərin imtiyazlarının ləğv edilməsinə dair ilk manifest verildi. Maraqlıdır ki, rus çarları sonralar da bu cür tədbirlərə əl atmalı olmuşdular.

Ermənilər İrəvan qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsində xüsusi maraq güdürdülər. Erməni yazıçısı Nerses Aştaraketsi ermənilərə müraciət edərək, onları rus qoşunlarına kömək etməyə çağırırdı.

Xaçatur Abovyan yazırdı ki, ermənilər üçün İrəvan qalasının alınması bəlkə də günahkarlar üçün cəhənnəmin dağılmasından da qiymətlidir. Belə bir şəraitdə rus qoşunları ermənilərin yaxından köməkliyi sayəsində 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalasını işğal etdilər. Şəhərdə müsəlmanlara

qarşı soyqırımını törədildi. Parsamyan yazırdı ki, İrəvan qalasının alınmasında ermənilərin İrəvan xanına qarşı apardıqları təxribat işlərinin böyük rolu olmuşdu (12). Belə ki, hələ 1827-ci il avqustun 17-də İrəvan üzərinə hücum zamanı general Krasovskinin dəstəsi mühasirəyə düşdü. Erməni alimi Qriqoryan Z. yazırdı ki, belə bir şəraitdən istifadə edən Qacar qoşunu ruslara arxadan zərbə vurmağa çalışarkən, İran qoşununda xidmət edən Akop Arutyunyan adlı bir erməni, çörəyini yediyi qacarlara xəyanət edərək öz topunun ağzını İran qoşunlarına qarşı çevirərək atəş açmışdı və onları itkiyə məruz qoymuşdu (13).

Erməni tarixçisi Nersisyan yazırdı ki, qüdrətli Rusiya imperiyası tərkibinə daxil olduqdan sonra «Şərqi Ermənistanda» (oxu- Qərbi Azərbaycanda – kursiv A.A. Məmmədli) kompakt erməni əhalisi yarandı. Bütün dünyaya səpələnmiş ermənilər «Şərqi Ermənistan» axışb gəlməyə başladılar. Təkcə XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda ermənilərin Şərqi Ermənistan adlandırdıqları Qərbi Azərbaycana İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən isə 90 mindən çox erməni köçürülmüşdü (14).

Erməni alimi Leo təsdiq edirdi ki, «ruslar İrəvanı tutan zaman erməni əhalisi azlıq təşkil edirdi» (15). Vaşqa bir erməni alimi Nersisyan isə qeyd edirdi ki, indiki Ermənistan ərazisində 1831-ci ildə 161.747 nəfər erməni olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu rəqəm İran və Türkiyədən ermənilərin bu əraziyə köçürülməsindən sonra yaranmışdır. Belə çıxır ki, erməni müəllifləri burada ermənilərin cüzi azlıq təşkil etdiklərini dolayısı yolla açıq-aydın etiraf edirlər. Beləliklə, ermənilərin yaxından köməyi sayəsində İrəvan şəhəri 1827-ci ildə ruslar tərəfindən işğal olundu. Bundan sonra rus qoşunları Cənubi Azərbaycan ərazisinə daxil oldular. General Mədətovun başçılığı altında rus qoşunları və erməni könüllü dəstələri Cənubi Azərbaycanın dinc əhalisinə divan tutmağa başladı.

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, ermənilərin İrandan Rusiya imperiyası ərazisinə, yəni Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi hüquqi cəhətdən təsdiq edildi. Məhz Qriboyedovun inadlı söyləri nəticəsində ermənilərin qeyd-şərtsiz İrandan Rusiya imperiyası təbəəliyinə keçmələri haqqında 15-ci maddə müqavilə mətninə daxil edilmişdi (16).

Erməni yazıçısı Nerses Aştaraketsi hələ Türkmənçay müqaviləsi bağlanmamışdan əvvəl də ermənilərin köçürülməsi xahişilə Qafqaz canişini İ.Paskeviçə və diplomat Qriboyedova dəfəllərlə müraciət etmişdi. O, 1827-ci il noyabrın 9-da Təbrizə xüsusi məqsədlə çağırılmış, mənşəcə erməni olan polkovnik Lazarevə bu haqda yazırdı: «İndi mən, bütün erməni millətinin sədaqətli müdafiəçisi A. Qriboyedovdan xahiş etmişəm ki, oralarda və başqa yerlərdə yaşayan xristianların qüdrətli Rusiya hökumətinin bayrağı altına qəbul edilməsini yaddan çıxarmasın» (17).

İran hökuməti ermənilərin getməsini istəmədiyindən Rusiyaya köçüb getmək istəyən ermənilərin əmlaklarının satın alınmasını gizli olaraq qadağan etmişdi. Maraqlıdır ki, ermənilər İrandan Şimali və Qərbi Azərbaycana köçürülərkən silahlarını da özlərilə götürürdülər. Onlar hər tərəfdən rus mühafizə dəstəllərlə əhatə olunmalarına baxmayaraq, iranlı əsgərlərin qəfil hücumlarından ehtiyat edirdilər. Erməni qadınları yolboyu öz uşaqlarına rus çarı Nikolayın adını əzbərlədir, məhz bu şəxs onları «farsların zülmündən» xilas etdiyini bildirirdilər (18).

Rus və erməni mənəblərinin yazdıqlarına görə, yerli müsəlman əhalisi ermənilərin İrandan köçməllərinə xəyanətkarlıq və satqınlıq kimi baxırdılar. Həmçinin İranın çörəyini yeyən ermənilərin hər yerdə ruslara kömək etməsi, rus qoşunlarına bələdçilik etmələri də yerli əhalinin qəzəb və nifrətinə səbəb olmuşdu.

Tezliklə Urmiya, Səlmas, Xoy, Marağa xanlıqlarından da ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi təşkil olun-

du. Köçürülməyə maneçilik törədildiyini görən Lazarev general Pankratyevdən silahlı mühafizə dəstəsi aldı.

Beləliklə, polkovnik Lazarevin təşkilatçılığı sayəsində 40 mindən çox erməni İrandan köçürülərək Naxçıvan və İrəvan qəzalarında, habelə Azərbaycanın digər ərazilərində yerləşdirildi. Görkəmli rus tədqiqatçısı, Qafqazda dərin araşdırmalar aparmış Zelinski bu dövrdə Qarabağda, Zəngəzurda, İrəvanda ermənilərin cüzi miqdarda olduğunu qeyd edirdi. O yazırdı ki, «Zəngəzurda XIX əsrə qədər cəmi üç erməni kəndi olmuşdu» (19).

Şimali və Qərbi Azərbaycana köçürülən ermənilərin böyük hissəsi dövlət kəndliləri olan azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilirdi. Bu torpaqların sahibləri yay aylarında yaylaqlarda olduqlarına görə ilk vaxtlar gəlmə ermənilərin bu torpaqlarda yerləşdirilməsi əməliyyatı sakit bir şəraitdə gedir, elə bir münaqişə baş vermirdi. Lakin az sonra müsəlmanlar bundan ciddi surətdə narahat olmağa başladılar. Rus diplomatı Qriboyedov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazırdı: «Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və (sonuncuların) düşdükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik» (20).

Maraqlıdır ki, Rusiya səfirinin təklifilə, ermənilərin bu torpaqlarda müvəqqəti məskunlaşdırılması barədə yalan məlumatlar verilirdi. Qriboyedov yazırdı ki, indi biz müsəlmanları düşdükləri bu çətin vəziyyətlə razılaşdırmalı, ermənilərin burada müvəqqəti qalacaqlarına onları inandırmalıyıq ki, azərbaycanlılar, «ermənilər ilk dəfə ayaqları dəyən torpaqlara həmişəlik yiyələnirlər» fikrindən daşınırlar (21).

Çar hökuməti özünün Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasətində İran və Türkiyədən buraya köçürülən ermənilərdən geniş istifadə edirdi. Bu məqsədlə ermənilərin müsəlman torpaqlarında yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu siyasi aksiya ilə bağlı dövlət sənədlərində deyilirdi

ki, «ümumiyyətlə xaçpərəstləri razılaşıdırmaq lazımdır ki, onlar (köçənlər) Naxçıvan və İrəvan vilayətlərinə getsinlər, çünki oralarda xaçpərəstlərin sayını mümkün qədər artırmaq lazımdır» (22).

Müəyyən vaxtdan sonra, artıq Naxçıvan vilayətində həddən artıq erməni köçkününün məskunlaşdırıldığını bilən Qafqaz canişini Paskeviç 1828-ci il aprelin 24-də bilavasitə köçkünlərin işi ilə məşğul olan Lazarevə İrandan köçürülən ermənilərin Qarabağda yerləşdirilməsi barədə göstəriş verdi. Erməniləri əsasən İrəvan mərkəz olmaqla çar hökumətinin təşkil etdiyi erməni vilayətində məskunlaşdırdılar. Erməni tarixçisi Ağayan yazırdı ki, «1831-ci ildə, yəni İrandan və Türkiyədən ermənilərin kütləvi köçürülmələrindən sonra Erməni vilayətinin əhalisi 164.450 nəfər oldu. Onlardan 82.377 nəfəri erməni idi. Onların da 35.560 nəfəri İrandan, 21.660 nəfəri isə Türkiyədən köçürülmüş erməni idi. Rusiyaya birləşdirildikdən sonra burada erməni əhalisi sürətlə artırılmağa başladı» (23).

«Qafqaz arxeologiya komissiyasının aktları» adlı topludakı sənədlərdən məlum olduğuna görə, Rusiya imperatorluğunun Cənubi Qafqazı istilasına qədər, Azərbaycan xanlıqlarında məskunlaşmış ermənilər bu yerlərinin əhalisinin çox az bir qismini təşkil edirdilər. Belə ki, Qarabağ xanlığında yaşayan 12 min ailədən 2.500-ü, Şamaxı xanlığında yaşayan 24 min ailədən 1.500-ü, Şəki xanlığı torpaqlarında yaşayan 15 min ailədən isə sadəcə üçdə biri ermənilərdən ibarət idi (24).

Yuxarıda adı çəkilən erməni müəllifi Ağayan erməni qaynaqlarına əsaslanaraq özü təsdiq edir ki, çarizm tərəfindən ermənilərin İrəvan vilayətinə köçürüldüyü vaxtadək burada cəmi-cümlətən 25.157 erməni yaşayırdı. Bu da ki, bir neçə kəndin əhalisinə bərabər adam deməkdir.

İran və Türkiyədən ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsində İrəvan şəhərində ermənilər cüzi azlıq təşkil edirdilər. Məhz köçürülmə siyasətindən sonra burada artıq

1850-ci ildə ermənilər ümumi əhalinin 8 faizini, 1879-cu ildə 9 faizini, 1897-ci ildə 10 faizini təşkil edirdilər. Bu rəqəmləri erməni alimləri Parsamyan, Poqosyan və Arutyunyan təsdiq edirlər (25).

Polkovnik Lazarev erməniləri Şimali Azərbaycana köçməyə şirnikləndirmək məqsədilə 1828-ci il martın 30-da İran ermənilərinə müraciət etdi. O, öz müraciətində ermənilərin yeni köçəcəkləri torpaqlarda daha firavan yaşayacaqlarını, çar babanın himayəsi altında həmməzhəbləri olan ruslarla eyni hüquqlara malik olacaqlarını, çarın böyüklüyü sayəsində bu torpaqların onlara veriləcəyini söyləyirdi. Müraciətdə ermənilərə belə bir fikir aşılanırdı ki, «siz hər kəs üçün əziz olan vətəni qoyub gedirsiniz, lakin xaçpərəst torpağı haqqındakı bir duyğu sizi nə qədər fərəhləndirəcəkdir, siz bu torpaqlarda həmişəlik və hər şeyə nail olacaqsınız» (26).

Beləliklə, erməni Lazarevlərin fəal iştirakilə çar Rusiyası 1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaz ərazisinə İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni köçürərək onları müsəlmanların sıx yaşadıkları torpaqlarda məskunlaşdırdı. Nəticədə keçmiş Yelizavetpol (Gəncə), İrəvan, Borçalı, Axalsix, Axalkələk qəzalarına İran və Türkiyədən ermənilərin axını başlandı. Bu fikri Şavrov da təsdiq edir (27).

Rus tarixçisi Şavrov dövlət sənədləri əsasında yazdığı əsərində Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində, yeni Qarabağın dağlıq hissəsində və Göycə gölünün ətrafında daha çox erməninin yerləşdirilməsi barəsində məlumat verir. Onun yazdığına görə, 1828-1830-cu illərdə bu ərazilərdə rəsmi olaraq 124 min erməni yerləşdirilmişdi. Lakin o, daha sonra qeyd edir ki, bu ərazilərə qeyri-rəsmi köçürülmüş ermənilər daha çoxdur və onların ümumi sayı 200 min nəfərdən çox olmuşdur (28).

Şimali və Qərbi Azərbaycana köçürülmüş erməni köçkünlərinin məskunlaşdırılması üçün rus hakimiyyəti 200 min desyatın dövlət torpaqları ayırmış və ermənilərə verilməsi üçün müsəlman əhalidən 2 milyon manatlıq xüsusi mülk tor-

paqları satın alınmışdı. Köçürmə komissiyasının işində fəal iştirak edən Qriboyedov ermənilərin köçürülməsi üçün ayrılmış dövlət vəsaitindən əlavə 60 min gümüş pul və 4 min çervon, həmçinin bir neçə min baş malqara da tələb etmişdi.

Beləliklə, Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ) və Göycə gölünün sahilləri gəlmə ermənilərlə məskunlaşdırıldı. Şavrov yazırdı ki, bu ermənilər gələn zaman Yelizavetpol və İrəvan quberniyasında cüzi miqdarda erməni vardı.

Ermənilərin Qafqaza gəlmə olmaları haqqında Veliçko yazırdı ki, «hər bir qafqazlı yaxşı bilir ki, ermənilərin əksəriyyəti buraya XIX əsrin birinci yarısında İrandan, Türkiyədən qaçıb gəlmişlər, onlar yerli əhali deyildirlər» (29). Bu fikrin müəllifi Rusiya imperiyasının milli siyasətinin bilicisi, Qafqazdakı prosesləri dəqiq faktlar əsasında dərinlən öyrənmiş olan bir tədqiqatçı alim deyir.

Rusiya hökuməti Şimali Azərbaycana köçüb gəlmiş erməniləri şirnikləndirmək məqsədilə onları 6 il müddətinə vergilərdən azad etmişdi. Çarizmin erməniləri Qafqazda məskunlaşdırmaq sahəsindəki fəaliyyəti tədqiqatçı A. Şepotyevin məruzəsində xüsusilə öz əksini tapmışdı. O yazırdı ki, rus hökuməti erməniləri nəinki şəhərlərdə, həmçinin Cənubi Qafqazda müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi kəndlərdə və vilayətlərdə yerləşdirilməsinə rəvac verir, bununla da Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəyi üzrə Qarabağın dağlıq hissəsində və Nuxa-Ərəş rayonlarında süni şəkildə bütöv erməni kəndlərindən ibarət bölgə yaradırdı (30).

Çar I Nikolay 1828-ci il 24 mart tarixli fərmanı ilə işğal olunmuş Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edərək onların ərazisini uydurma bir bölgə – «Erməni vilayəti» adlandırdı. Üç ildən sonra ermənilər Qafqaz canişini qraf Paskeviçin qarşısında aborigen əhalinin, yəni müsəlmanların bu ərazidən çıxarılması və ümumiyyətlə, ermənilərlə eyni ərazidə heç bir millətin yaşamaması və məskunlaşmaması haqqında məsələ qaldırdılar.

Maraqlıdır ki, Erməni vilayəti yaradıldıqdan sonra İrəvanda açılmış məktəbdə dərs alan rus əsgər və zabitlərinin uşaqlarının əllərinə çubuqla döyən erməni keşişləri onlardan erməni dilini yaxşı öyrənmələrini tələb edirdilər. Tezliklə bu və bu qəbildən olan bir çox həyəcanlandırıcı xəbərlər yuxarı hakimiyyət orqanlarına çatdırıldı. Nəticədə çar I Nikolay ermənilərə verilmiş imtiyazların ləğv edilməsinə dair Rusiya Nazirlər Kabinetinin qərarını 1831-ci il iyunun 2-də imzaladı. Qərardan irəli gələn tələblərə görə, Rusiya ərazisində məskunlaşmış bütün ermənilər 6 aydan gec olmamaq şərtilə Rusiya təbəəliyini qəbul etməli idilər. Bu şərti qəbul etməyənlər isə həmin müddət ərzində ya gəldikləri ölkəyə qayıtmalı, ya da əcnəbi tacir statusu ilə qeydiyyatdan keçməli idilər. Xatırladaq ki, Senatın 1840-cı il 27 mart tarixli qərarına əsasən Rusiya ərazisindəki erməni məhkəmələrinin fəaliyyəti qadağan edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi yerli müsəlman, türk mədəniyyətinin sıxışdırılması, mümkün olduğu qədər məhv edilməsi, yeni-yeni kilsələrin tikintisi ilə müşayiət olunurdu. Erməni keşişləri həm kilsələrdəki moizələrində, həm də onların nəzdindəki dini məktəblərdə bədnam «Böyük Ərməniyə» yaratmaq və ermənilərin bütün qonşularını sivilizasiyalı etmək vəzifəsindən danışır, öz təbliğatlarında mərkəz Tiflis olmaqla az qala Voronejə qədər ərazilərin göstərildiyi «Böyük Ərməniyə» xəritəsi yayılırdı (31).

Qeyd edək ki, general Mədətov Qarabağ hərbi dairəsinə rəis təyin olunandan sonra ilk növbədə onun nəsil-nəcəbətini yaxşı tanıyanlara qarşı amansız vəhşiliklər törətməyə başlamışdı. Belə şəxslərdən biri də Cəfərqulu ağa idi. Hələ 1827-ci il aprelin 19-da Rusiya Nazirlər Komitəsində keçirilmiş iclasın protokolundan aydın olur ki, Cəfərqulu ağa düz dörd il vətəndən uzaqlarda, Simbirskidə yaşamışdır. Onun Rusiya imperatorunun adına yazdığı məktublar general Mədətovun Qarabağda törətdiyi cinayətlərdən bəhs edirdi. Bu məktublarda Cəfərqulu ağanın tutulub Simbirskə göndərilməsinin səbəbləri də

öz əksini tapmışdır. Belə ki, babasının, atasının və özünün çar Rusiyasına sədaqətlə xidmət göstərdiyini yazan Cəfərqulu ağa Mədətov tərəfindən başına gətirilən dəhşətli bəlanın əsl səbəbini bu erməni generalının özünü və ailəsini yaxşı tanıması ilə izah edir (32).

Belə ki, general Mədətov hərbi rəis təyin olunduqdan sonra ilk növbədə Cəfərqulu ağa ilə Mehdiqulu xan arasında düşmənçilik yaratmağa çalışır və bununla azərbaycanlıların birliyini pozmağa, onları pərən-pərən salmağa çalışırdı. Mehdiqulu xan İrana qaçandan sonra o, Cəfərqulu ağanı Qafqaz Baş İdarəsinin rəisi general Yermolov ilə təhdid edir, onun tezləklə həbs olunacağını bildirirdi. Mehdiqulu xanın İrana qaçması nəticəsində onun bütün varidatı, ixtiyarında olan 1000 evin əhalisi general Mədətovun tabeliyinə keçmiş, onun torpaqlarının sahəsi xeyli artmışdı (33). Bu azmış kimi, general Mədətov Qafqaz Baş İdarəsində işləyən əmisi oğlu Mirzəcan Mədətovun, Bağdasar Dolukanovun da azərbaycanlıların malmülkü hesabına varlanmalarına, yeni torpaq sahələri ələ keçirmələrinə hər cür şərait yaratmışdı (34).

Maraqlıdır ki, general Mədətovun ölümündən sonra onun arvadı Şahnazarova ərinin, çarizmin Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətindən öz mənafeyi üçün istifadə etməklə cinayətkarlıq, soyğunçuluq yolu ilə müsəlman əhalisinin faciələri hesabına topladığı var-dövlətin əlindən çıxacağını görüb Peterburqa, çar I Nikolaya şikayət ərizəsi göndərmişdi. Belə ki, Mədətovun arvadının və qohunlarının əl-ayağa düşməsinə, narahatlığına əsas səbəb senatorlardan Meçnikov və Kutaysovun erməni generalının özbaşınalığına biganə qalmamaları idi. Mədətovun arvadının və onun qardaşı Xosrov Canbaxşın şikayətlərinə baxmayaraq, erməni generalının Azərbaycanda törətdikləri cinayətlərin müəyyən qismi senatorlar tərəfindən çara göndərilən arayışda öz əksini tapmışdı (35).

Mədətovun rəisliyi dövründə çar hökumətinin yerli idarələrində müxtəlif vəzifələrə soxularaq özbaşınalıq edən

erməni məmurlar vəzifə almaq istəyən azərbaycanlılardan rüşvət tələb edirdilər. Məsələn, Məmməd bəy Hacı Əli Yüzbaşı oğlunu naib təyin etmək üçün Dolukanov ondan 200 qızıl pul almışdı.

Cənubi Qafqazda təftiş aparan senatorlar Kutaysov və Meçnikov tərəfindən 1831-ci il sentyabrın 9-da çar I Nikolayın adına göndərdikləri hesabatda bu məsələyə də toxunaraq göstərirdilər ki, general Mədətov Qarabağda hərbi dairə rəisi olduğu vaxt hökumətin ona tapşırdığı vəzifədən sui-istifadə etmişdir. O, başqalarının mülkiyyətini zorla əllərindən almış, əhalini özü üçün pulsuz işlətmış, başqalarının adından saxta sənədlər tərtib etmiş, müsəlmanların qəbirüstü abidələrini dağıtmışdı (36).

Göründüyü kimi, yüksək rütbəli rus məmurlarının rəsmi məlumatlarında təsdiq olunduğu kimi, erməni barbarları tərəfindən müsəlman əhalinin, azərbaycanlıların məzarlarının dağıdılması, türk mədəniyyətinin məhv edilməsi prosesi XIX əsrin 20-ci illərindən başlamış və XXI əsrin əvvəllərində, müasir sivilizasiyanın gözləri qarşısında davam etməkdədir.

XIX əsrin ortalarında da, xüsusilə Krım müharibəsindən sonra da ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi davam etdirildi. Buna görə də Azərbaycanda əhalinin milli tərkibi süni surətdə dəyişdirilməyə başlamışdı. Rusiya məmurlarının himayəsi altında şovinst ermənilər 1828-1872-ci illər ərzində daha 146 kənddən azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxartmışdılar. Rus etnoqrafı və tarixçisi Zelinskinin məlumatına görə Zəngəzurun üç kəndinin əhalisi istisna olmaqla, bütün erməni kəndlərinin sakinləri İranın sərhədboyu əyalətlərindən – Qaradağ, Kərməli, Xoy və Səlmasdan gəlmələr idilər» (37).

Çarizm bu siyasətini 1877-1878-ci illərdə rus-türk müharibəsi zamanı da «uğurla» apardı. Müharibə dövründə rus ordusunun generalı, mənşəcə erməni olan Ter-Qukasov şəxsən özü bu köçürmə əməliyyatına başçılıq etmişdi. Rus müəllifi Şavrov bu generaldan bəhs edərək yazırdı ki, «onun

rəhbərliyi və təşkilatçılığı sayəsində Osmanlı imperatorluğundan İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasına 35 min ailə, yaxud 165 min osmanlı ermənisi köçürülmüşdü. Bundan əlavə o, müharibə zamanı rus ordusunun zəbt etdiyi torpaqlardan yaradılmış Qars vilayətində 50 min erməni yerləşdirmişdi» (38).

Bu fikri təsdiq edən Veliçko da qeyd edirdi ki, bu dövrdə rus ordusunda xidmət edən başqa bir erməni generalı Loris Melikov da ermənilərin kütləvi şəkildə Türkiyədən Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçürülməsində yaxından iştirak etmişdi (39).

Veliçko daha sonra qeyd edirdi ki, ermənilər müsəlmanları çar hakimiyyəti qarşısında etibardan, gözdən salmaq siyasəti yeridirdilər. Onlar yaxşı bilirdilər ki, çar hökuməti dairələri qarşısında etibardan düşmüş müsəlmanlar sürgün edildikdən sonra onların torpaqlarını ələ keçirmək mümkündür. Rus tarixçisi o dövrdə ermənilərin bu məkrli siyasətinin əsl mahiyyətini açıb göstərərək düzgün nəticə çıxarmış və qeyd etmişdi ki, «on illər boyu bu məqsədi həyata keçirməyə çalışan erməni milyonçuları bütün müsəlman Qafqazını sanki erməni toruna salmışdılar. Onlar hətta ən pis torpaqları belə pul ilə satın alırdılar» (40).

3. Erməni-gürcü ziddiyyətləri

«Canavarı nə qədər yedirtsən də, gözü yenə meşədədir» - 1918-ci il oktyabrın 26-da Gürcüstan parlamentinin fəvqəladə iclasında Ermənistanın təcavüzkar hücumlarına münasibət bildirilərkən belə bir atalar sözü işlədilmişdir.

Ermənilərin ərazisinə, mədəniyyətinə göz dikdiyi xalqlardan biri də qonşu gürcü xalqıdır. Ermənilərin Qafqaza gəlişindən sonra azərbaycan türkləri kimi gürcülər üçün də yeni-yeni problemlər yaratdılar. Ümumiyyətlə, ermənilərlə qonşu

olan bütün xalqlar onların iç üzünə yaxından bələd olmuş və hətta onların davranış normalarına dair, digər xalqlara münasibətdə ziyankar, xəyanətkar fəaliyyətləri barəsində zərb-məsəllər meydana çıxmışdır. Təsadüfi deyil ki, gürcü zərb məsəllərindən birində deyilir ki, «movida somexi, moydana sxva mexi», yəni «erməni gəldi, özü ilə yeni bəla gətirdi».

Gerçəkdən də ermənilərin gürcülər yaşayan ərazilərə gəlişləri ilə burada faciəli hadisələrin əsasını qoymuşlar. Ermənilərin gürcülərə qarşı təcavüzünün önündə həmişə keşişlər və erməni millətçiləri, yazıçıları getmişlər. Erməni təcavüzü həyatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi mədəniyyətdən də yan keçməmişdir. Məşhur şərqşünas alim Veliçko yazırdı ki, «tarix-arxeologiya sahəsində ermənilər gürcüləri vicdansızcasına qarət edirlər: Abidələr üzərindəki gürcü yazılarını pozur, qədim pravoslav məbəd və kilsələrini ələ keçirir, tarixi uydurmalar həkk edir, hər bir daşın gürcü çarlığının keçmişindən xəbər verdiyi yerləri qədim erməni torpaqları kimi qələmə verirlər» (1).

Ermənilər gürcülərin abidələrini, kilsələrini mənimsəyərək onları qriqoryan üslubunda bərpa edir və gürcü xalqının mədəniyyətini yer üzündən silməyə çalışırdılar. Bu cür hallar gürcü alimlərinin qəzəbinə səbəb olur və onlar buna ciddi münasibət bildirməli olurdular.

XIX əsrin ortalarında erməni keşişlərinin gürcü abidələrini ələ keçirmələri daha azğın xarakter almışdı. Görkəmli gürcü arxeoloqu D.Bakradze özünün «Arxeoloji səyahət» (səh. 41) kitabında yazırdı ki, «açıq və sərbəst ibadət edilən Artvin kilsələrindən dörd yenisini son 20 il ərzində tikilmiş və katolıklərə məxsusdur. Üzərində gürcü yazısı olan daşla hörülmüş böyük bir kilsə isə erməni kilsəsinə çevrilmişdir. Ermənilər Trabzon yunanları ilə mübahisədən sonra yazı olan daşı gizlətməmiş və kilsəni mənimsəmişdilər. Yunanlar isə sübut edirdilər ki, o, bir gürcü kilsəsi kimi onların din-daşlarının sərəncamında qalmalıdır» (2). Bu sətirlər 1873-cü

ildə Artvin dairəsi Rusiyaya birləşdirildikdən əvvəlki dövrə, yəni osmanlı hakimiyyəti illərinə aiddir.

Gürcüstan ərazisinə köçürülmüş ermənilərin azgınlığı o həddə çatmışdı ki, onlar təkcə gürcü kilsələrinə qarşı deyil, hətta imperiyada hakim din olan pravoslav kilsələrinin tikintisinə qarşı çıxırdılar. 1828-ci il avqustun 16-da Paskeviçin komandanlığı altında rus qoşunları osmanlı qarnizonunu məğlub edərək, hücumla Axalsıxı işğal etdilər. Beləliklə, Axalsıx paşalığı tezliklə eyni adlı qəzaya çevrildi. Tiflisdə çıxan «Qafqaz» dərgisi yazırdı ki, «yerli əhalinin ələ keçməz məntəqə hesab etdiyi Axalsıxın rus qoşunları tərəfindən tutulması müsəlmanlarda qorxu şayiəsi yaratmışdı. Yerli əhali kütlələr halında Türkiyəyə axmağa başladı. Əksinə hardasa 5-6 ay ərzində bizə 106.000-dən çox erməni təşrif gətirdi» (3).

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Osmanlı və Qacar dövlətlərinin ərazilərindən ermənilərin Qafqaz bölgəsinə, o cümlədən də indiki Gürcüstan ərazisinə köçürülmələrindən sonra torpaq mülkləri üstündə gəlmə ermənilərin yerli gürcülərlə bu günədək davam edən münaqişə və toqquşmalarının bünövrəsi qoyulmuş oldu. Erməni varlıları məqsədyönlü surətdə gürcülərdən torpaq mülklərini satın alırdılar. Bunu erməni tarixçisi İşxanyan da təsdiq edirdi. O yazırdı ki, «gürcü zadəganları öz torpaqlarını erməni kapitalistlərinə satırlar, başqa sözlə, gürcülər öz doğma torpaqlarını gəlmə, yad ermənilərə satışı çıxarırlar» (4).

İşxanyan daha sonra «Zəngəzur qəzası (Qərbi Azərbaycan, yəni indiki Ermənistan ərazisi – A.M.) kimi ermənilərlə məskunlaşdırılmış bu cür məntəqələrdə» (5) ifadəsini işlətməklə ermənilərin Qafqaza gəlmə olmalarını belə bir faktla bir daha təsdiq etmişdir.

Artıq XX əsrin əvvəllərinə doğru ermənilər tərəfindən gürcü torpaqlarının kütləvi surətdə ələ keçirilməsi, özəlləşdirilməsi prosesi elə bir həddə çatmışdı ki, gürcülərin yuxarı dairələrində ciddi narazılıq və narahatlıq doğurmağa baş-

lamışdı. Gürcü tarixçisi doktor N. Eristov-Şarvaşidze bu narazılığını ifadə edərək yazırdı ki, «Gürcüstanın ən yaxşı hissəsi, yuxarı Kartalini, Axalkalak qəzası gürcü xalqı üçün itirilmişdir. Burada Kiçik Asiyadan çıxma ermənilər məskunlaşdırılmışdır. Yüzlərlə salamat qalmış məbəd və monastrlar, gürcü xalqının çox əsrlik sərvətləri, minlərlə yarıdağıdılmış kəndlər hansısa yad gəlmələrin əlinə keçmişdir. Heç bir damcı minnətdarlıq etmədən onlar gürcü xalqının tarixi nailiyyətlərinə sahib çıxmışlar» (6).

XIX əsrin sonuna doğru gürcülər çox böyük təhlükə ilə üzləşməli oldular. Eçmiədzindən idarə olunan ermənilər iqtisadi həyatın yeni şərtlərini mənimsəməyə macal tapmayan gürcüləri rəqabət mübarizəsində əzməyə başlamışdılar. Gürcü knyazları etiraf edirdilər ki, əgər belə getsə Gürcüstan yaxın gələcəkdə Ermənistana çevriləcəkdir.

Ermənilərin rus elmi ədəbiyyatında ilk muzzdlu nökeri baron Bromleus təxəllüsü ilə çıxış edən, şərq dilləri professoru Senkovski olmuşdur. O, hələ 1838-ci ildə yazırdı ki, «VI Vaxtanqa qədər gürcülərin salnaməsi olmamışdır, miladın XII əsrinədək hətta gürcülərin özləri belə mövcud olmamışlar. İverlər adı altında isə müxtəlif dağlı tayfaları mövcud olub. Gürcüstanın böyük hissəsi əsrlər boyu ermənilərə mənsub olmuşdur» (7). Senkovski bu fikirlərini «Gürcüstanın tarixinə dair bəzi şübhələr» adlı məqaləsində qeyd etmişdi.

Erməni tarixçilərindən Emin (История Моисея Хоренского, 1858), Xudobaşov (Обозрение Армении), sonralar isə Yeritsov (Кавказская старина, 1872, № 1) tarixi həqiqətlərin və faktların ziddinə olaraq yenə də gürcülər əleyhinə fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər. Məsələn, Veliçkonun qeyd etdiyi kimi, onlar gürcülərin Saatabaqo vilayətinə, yəni atabəy Çakelinin mülkü olan həmin dövrdəki Axaltsıx qəzasına olan tarixi hüquqlarını mənimsəməyə çalışmışdılar» (8).

Ermənişünas professor Patkanov da Senkovski, Kox və bu kimi «alimlərə» istinad edərək tarixi faktlarla hesablaşmırdı.

Gürcü yazıçısı A.Bakradze «Gürcüstan və Acarıstana arxeoloji səyahət» adlı əsərində Patkanovu vaxtında ifşa etmişdi.

Professor İ.Patkanovun şagirdi N.Marr da ermənilərin xeyrinə gürcülərdən bir şey oğurlamaq üçün fürsəti əldən vermir və vəd edirdi ki, qədim gürcü poeması olan «Pələng dərisi geymiş pəhləvan»ın başqa xalqa mənsub olmasını sübut edəcəkdir. Bu, olduqca yerinə düşərdi, çünki ermənilərin bütün varlığı dövründə heç bir dünyəvi, poetik əsəri olmamışdır və indi də yoxdur. N.Marrın fikrincə «Gürcüstanda mədəniyyətin hər hansı rüşeymi varsa da, bu ermənilərin mərhəməti sayəsindədir» (9).

Məşhur gürcü şairi və publisisti İlya Çavçavadze bu iy-rənc yalanları və ermənilərin gürcülərə qarşı tarixi-arxeoloji təcavüzlərini ifşa edərək yazırdı: «Onlar bizim adımızı biabır etməklə, bizi milli ləyaqətimizdən məhrum etməklə kifayətlənməyib, bizi dünyadan sıxışdırıb çıxarmaq üçün qanla boyanmış tariximizi də, salnamələrimizi də, tarixi xatirə və abidələrimizi də, tarixi sərvətlərimizi də danırlar, müxtəlif fırıldaqlarla öz adlarına çıxırırlar» (10).

O, daha sonra qeyd edirdi ki, «...qoy onlar bizi, bizə mənsub olan şeylərdən məhrum etmək, adımızı alçaltmaq, özlərini tərifləyib göylərə qaldırmaq və şöhrətləndirmək iddialarından əl çəksinlər. Bizim torpağımız çox da olsa, az da olsa, hər halda sizə sığınacaq verdik, qanadımız altına aldığımız. Siz də heç olmasa öz evimizin içində bizimlə düşmən kimi rəftar etməyin. Adamın evinin içində düşmən olmaq-dansa, yolunun üstündə şir olması yaxşıdır» (11).

Sovet hakimiyyəti illərində də ermənilər tərəfindən Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə, onun mədəniyyətinə təcavüz daha mütəşəkkil və sistemli xarakter almışdı. Erməni «ziyalılarının» iddialarına görə gürcü kilsələrinin ilk qurucuları və memarları ermənilər olmuşlar. Onlar həmçinin tarixi gürcü yazılarının erməni mədəniyyətinin məhsulu olduğunu qeyd edirlər. Hətta Tiflis ermənisi Mamulova görə bütün gürcülər ermənidirlər (12).

4. Erməni - kürd ziddiyyətləri

Ermənilər həmçinin XIX əsrin ortalarından etibarən artıq açıq surətdə kürd əhalisinə qarşı da qırğınlar törətmişlər. Lakin bu dəhşətli qırğınların əsl səbəbləri və mahiyyəti o dövrün mətbuat səhifələrində ört-basdır edilmiş, ictimaiyyətin və yerli xalqların diqqəti «erməni məsələsindən» yayındırılmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ermənilərin türk əhalisi əleyhinə silahlı basqıları ilə yanaşı kürdlərə qarşı da quldurluq hərəkətləri artmışdı. Bunu XIX əsrin 80-ci illərində çap olunan erməni mətbuatı da təsdiq edirdi. «Mşak» qəzeti 1880-ci ilin yayında ermənilərin kürd əhalisinə qarşı törətdiyi əməllərdən bəhs edərək yazırdı ki, «Konstantinopol üçün dünən və bu gün çox həyəcanlı günlər idi. İyulun 28-də xəbər yayıldı ki, ...Milli intiqam naminə ermənilərin güclü silahlı dəstələri Vaspurakanın kürd kəndlərinə hücum edib 7 kəndi yandırıb dağıdıblar...» (1).

Erməni terrorçuları kürdlərə qarşı çox vəhşiliklər törətmişdilər. Onların ən vəhşi cəhətlərindən biri də o idi ki, ermənilər öldürdükləri adamların meyitlərini təhqir edirdilər. Mayevski 1896-cı ildə Van şəhərində törədilmiş hadisələr barəsində mayor Vilyamsın 15 may tarixli raportunun tərcüməsini verir: «Məlumat verməliyəm ki, vilayətin vəziyyəti hər halda qeyri-qənaətbəxşdir. Son həftə ərzində erməni inqilabçıları iki dəfə kürdlərə hücum etmişlər. Birinci dəfə üç kürd öldürülmüş, ikisi isə yaralanmışdı, ikinci dəfə isə iki nəfər, bəlkə də üç nəfər öldürülmüşdür, hər iki halda meyitlər dəhşətli hala salınmışdı».

Erməni müəlliflərinin özləri də təsdiq edirlər ki, kürd əhalisinin qətlə yetirilməsində Daşnaksütyun partiyasının xüsusi rolu olmuşdur. Belə bir faktı, müsəlmanların və türklərin əleyhinə öz böhtanları və nifrətamiz yazıları ilə tanımış erməni yazıçısı Herand Pasdermacıyan da etiraf və təsdiq etməyə məcbur olmuşdur. O yazır: «1897-ci ildə daşnak

partiyası tərəfindən Xaco başda olmaqla İrandan Xanasura çox intizamlı təşkil edilmiş qoşun qüvvəsi yeridildi ki, oradakı kürdləri tamamilə qırıb məhv etsinlər. Daşnak partiyası 300 müsəlləh mübariz erməni İrandan Xanasura göndərdi. Onlar orada sakin olan və Mazeruk kürd qəbiləsinə mənsub olan kürdləri tamamilə kütləvi surətdə qırdılar, çadırlarını yandırdılar» (2).

Erməni yaraqlıları dinc kürd əhalisini qətlə yetirməklə kifayətlənmirdilər. Onlar həm də türklər ilə kürdləri toqquşdurmağa çalışır və bundan faydalanmaq istəyirdilər. Bu qəbildən hadisələr hətta tanınmış erməni yazıçılarının və tarixçilərinin əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Erməni yazıçısı Amayak Siras öz kitabında yazırdı ki, 1896-cı ildə ermənilər kürd milli paltarlarını geyinib türklərə hücumlar edirdilər (3). Amayak əsərinin başqa bir yerində yenə də bu mövzuya toxunaraq qeyd edirdi ki, usta Martirosun oğlu Vahanın evində (Bitlisdə) kürdlərin çoxlu milli paltarları vardı (4). Ermənilər kürd paltarlarını geyinib osmanlı məmurlarına güllə atıb qaçıb gizləndirdilər ki, türklər onlara silahlı basqın edən şəxslərin kürdlər olduğuna inansınlar və beləliklə türklər ilə kürdlər toqquşsunlar.

Ermənilərin kürd əhalisinə qarşı soyqırım siyasəti müharibə illərində davam etmişdir. Təsədüfi deyil ki, təkcə 1915-1918-ci illər ərzində erməni silahlı birləşmələri tərəfindən 600 mindən çox kürd məhv edilmişdir. «Bir Britaniya polkovniki məlumat verirdi ki, ermənilər Van və Bitlis kəndlərində 300 mindən 400 minədək müsəlman kürdünü məhv etmişlər» (5).

III FƏSİL

Ermənilər ən yeni dövrdə

1. Erməni daşnak hökumətinin fəaliyyəti

«...Siz erməniləri səkkiz yaşında pak və məsum bir qız kimi təsəvvür edirsiniz. Bu fikirdə çox yanılırsınız. Halbuki ermənilər özlərinin son vəhşi davranışları ilə nə qədər qantökən bir xalq olduqlarını qeyd-şərtsiz isbat etmişlər».

Lord Kerzon

Mart 1920

1917-ci ilin oktyabr çevrilişi nəticəsində çarizmin devrilməsindən sonra Rusiya imperiyasının dağılması erməni daşnaklarının bəzi planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı. Bu dövrdə yaradılmış Zaqafqaziya Federasiyası bir erməni korpusu təşkil etmişdi. Bu korpus digər erməni bandit dəstələri ilə birlikdə yenidən Ərzurum, Ərzincan, Bayburt və Gümüşxanada dinc türk əhalisini məhv etmək əməliyyatlarına başlamışdılar (1).

Ermənilər müsəlmanlara qarşı etdikləri zülm və qətləmlə, başlanğıcda onları təşviq edən rus zabitlərini və yazarlarını belə heyrətə salmışdılar. 1917-1918-ci illərdə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər və qətləmlər rus konsulları və zabitlərindən general Odişelidze, general Nikolayev, general Bolkovitinov, general Prjevalski, general Mayevski, podpolkovnik Tverdoxlebov, doktor Xoroşenko və bir çox başqalarının öz məruzələrində, xatirələrində, teleqram və məktublarında qəti bir şəkildə öz əksini tapmışdır.

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda erməni daşnak birləşmələri tərəfindən İrəvan, Eçmiədzin, Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur və Dərələyiz qəzalarının kəndlərində azərbaycanlılara qarşı yüzlərlə qanlı cinayətlər törətdilər. Ermənilərin əlində

olan mətbuat orqanları bu haqda xeyli materiallar dərc etmişdilər. Erməni daşnak başçılarından biri olmuş A.Əmiryan yazırdı ki, «təkcə İrəvan quberniyasında daşnaksakanlar tərəfindən 200 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdır» (2).

Azərbaycanlıların soyqırımını törətməkdə daşnakların məqsədi dövlətçiliyi olmayan ermənilər üçün süni şəkildə müsəlmanlardan təmizlənmiş boş bir ərazi yaratmaqdan ibarət idi. Yalnız belə bir ərazidə ermənilər özləri üçün muxtar bir qurum yaratmaq iddiası ilə çıxış edə bilərdilər.

Azərbaycan türklərinin erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmiş yaşayış məskənlərini öz gözləri ilə görmüş amerikalı zabitlər olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Osmanlı imperiyasında Amerika qüvvələrinin komandanı admiral Mark Bristol öz gündəliyində yazırdı ki, «Mən general Dro ilə birlikdə xidmət etmiş öz zabitlərimin məlumatlarına əsasən bilirəm ki, müdafiəsiz kəndlər əvvəlcə bombalanır, sonra zəbt edilir, qaçıb gedə bilməmiş sakinlər vəhşiliklə öldürülür, kənd talan edilir, bütün mal-qara aparılır və sonra isə kənd yandırılırdı. Müsəlmanlardan yaxa qurtarmaq üçün bütün bunlar sistemətik şəkildə həyata keçirilirdi» (3).

Beləliklə, Qafqazda yaranmış xaosdan istifadə edən erməni daşnakları tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət qurdular. Səmyuel haqlı olaraq yazırdı ki, «üç min ildən artıq bir müddətdə dövlətçiliyi olmayan, indi isə erməni reallıqlarına deyil, yalnız erməni iddialarına əsaslanaraq ermənilərin dövlət yaratmağa çalışması nəticəsində müttəfiqlərin müstəqil Ermənistan yaratmaq qərarı qəribə görünürdü» (4).

Təsədüfi deyildi ki, Fransanın Baş naziri Klemanso bu toplumla bağlı demişdi ki, «qaynayıb-qarışmaq üçün ermənilər qorxulu xalqdır; bir qayda olaraq onlar çoxlu pul istəyir, əvəzində isə heç nə qaytarmırlar» (5).

Alman işğalçılarına arxalanan Daşnaksütyun 1918-ci il mayın 28-də Erməni Milli Şurası adlanan qurumda «müstəqil» Ermənistan Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul

etdi. Erməni tarixçisi Lalayan yazırdı ki, «Milli» Şura, özünü «erməni qəzalarında vahid hakimiyyət» sayaraq hökumət təşkil etməyi Ov. Kaçaznuniyə tapşırırdı. Ov. Kaçaznuni Ermənistanına gedərək başkəsən Aram paşa (daxili işlər naziri), erməni xalqının cəlladı Al. Xatisyan (xarici işlər naziri), avantürist Axverdov (hərbi nazir) və başqalarından ibarət tərkibdə daşnak hökuməti yaratdı (6).

Xəzinəsi boş, iqtisadi bünövrəsi olmayan, dövlətçilik və dinc quruculuq vərdişləri olmayan daşnak liderləri öz fəaliyyətlərinə nədən və necə başlamaq lazım gəldiyini bilmirdilər. Məhz buna görə də Hovanesyan qeyd edirdi ki, erməni nümayəndələri «Ermənistan üçün ayrılmış balaca qayalıq ərazidə dövlətin mövcudluğu üçün nələr edilməlidir?» (7) sualı qarşısında aciz qalmışdılar.

Erməni daşnak hökumətinin paytaxt şəhəri olmadığına görə erməni rəhbərlərinin dönə-dönə xahişindən və acizənə yalvarışlarından sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İrəvan şəhərini xüsusi fərmanla Erməni daşnak hökumətinə bağışladı. (Xatırladıyıq ki, Müsiəqil Azərbaycan Respublikası bu gün də həmin qərarı ləğv etmək və İrəvan şəhərinə ətraf əraziləri ilə birlikdə ərazi iddiası ilə çıxış etmək hüququnu özündə saxlayır. Çünki bu addım o zaman mehriban qonşuluq naminə atılmışdı).

Amerikan müəllifi Səmyuel yazırdı ki, «Mövcudluğunun ikinci günü Azərbaycan İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasına verdi. Axı, müstəqilliyini elan etsə də, Ermənistanın siyasi mərkəzi yox idi. Yeni ölkə olan Ermənistan cəmi 400.000 nəfər sakini ilə yalnız İrəvan və Eçmiədzin rayonlarından ibarət idi» (8).

Bu dövrdə Ermənistanın vəziyyətinə toxunan Hovanesyan yazırdı ki, «nəticə etibarı ilə Ermənistanın bir ölkə kimi yaşaması ağlabatan görünmürdü. O heç də tarixi Ermənistanın uğrunda əsas mübarizə getmiş böyük yaylasında deyil, bütün mahiyyətində rus möhürü olan ucqar əyalətdə mövcud idi. Gərək Qafqazdakı yarım milyon Türkiyə ermənisi üçün hökumət

və azad edilmiş Ermənistanın paytaxtı İrəvanda deyil, ya Karində (Ərzurum), ya Vanda, ya da hətta Kilikiyanın əsas şəhərində yerləşəydi. Onlar sonsuz səbrsizliklə indi qərb tərəfdəki üfünün arxasında qalmış evlərinə qayıtmaq üçün imkan gözləyirdilər» (9).

Beləliklə, 1918-ci il iyulun ortalarında Erməni daşnak hökuməti Tiflisdən İrəvana köçdü. Orada Daşnak partiyasının rəhbərliyi altında iri erməni ticarət-sənaye burjuaziyasının diktaturası quruldu. Lalayan sonralar yazırdı ki, «əksinqilabi daşnak hökumətinin daxili siyasətinin mahiyyəti ölkə zəhmətkeşləri arasında milli nifrəti qızısdırmaqdan, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etməkdən ibarət idi» (10). Bu sözləri başqa xalqın nümayəndəsi deyil, məhz erməni alimi söyləyir.

Lalayan daha sonra yazırdı ki, əksinqilabi daşnaksütyun 1918-ci ildə Ermənistanda ağalığa nail olaraq ölkə təsərrüfatını bünövrəsindək dağıtdı, fəhlə və kəndlilərin inqilabi çıxışlarını qan içində boğdu. Təsadüfi deyil ki, Daşnaksütyun özünün 30 aylıq ağalığı dövründə (may 1918 – noyabr 1920) azərbaycan əhalisinin 60 faizini yer üzündən sildi (11).

Erməni daşnakları qəsdən, bilərəkdən azərbaycanlı türk əhalisinin qırılması siyasətini yeridirdilər. Erməni müəllifi Hovanesyan bu faktı təsdiq edərək yazırdı ki, təkcə «1918-ci ilin əvvəllərindən avqustun 1-dək 300 müsəlman kəndinin dağıdılması haqqında məlumat vardı... aşkara çıxmışdı ki, altı kəndin kişiləri öldürülmüş, onların qadınları isə erməni döyüşçülərinə hədiyyə edilmişdir. Azərbaycan öz torpaqlarının bir hissəsinin və adamlarının itkisi hesabına başa gələn belə vəhşiliklərə daha dözə bilməz» (12).

Erməni daşnakları Azərbaycanın tarixi əraziləri olan Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinə ərazi iddialarından əl çəkmək istəmirdilər. O zaman bu ağlabatmayan fikir bəzi erməni millətçiləri tərəfindən də rədd edilmişdi. Anastas Mikoyan RK(b)P MK-ya, Leninə ünvanladığı 22 may 1919-cu il tarixli məruzəsində xəbər verirdi ki, «Erməni hökumətinin

casusları olan daşnaklar Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə çalışırlar. Lakin bu, Qarabağın əhalisi üçün Bakıda öz yaşayış mənbələrindən məhrum olmaq və heç bir zaman və heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvanla talelərini bağlamaq demək olardı» (13).

Erməni daşnak ordusu 1920-ci ilin martında Novruz bayramının birinci gecəsi qəfildən xaincəsinə Azərbaycan Respublikası üzərinə hücumə keçdi. (Xatırlayaq ki, erməni hərbi birləşmələri 1918-ci ilin martında məhz Novruz bayramı günləri Bakıda və digər şəhərlərdə müsəlman əhalinin soyqırımını törətmişdilər). Həmişə olduğu kimi bu dəfə də erməni silahlı birləşmələri müsəlman əhalisinə qarşı «yandırılmış torpaq» siyasəti yeridirdilər.

Müharibə başlayan kimi, erməni qoşunları eyni zamanda İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində ayrı-ayrı silahlı erməni dəstələrinin fəal köməyi ilə müsəlman əhalinin qırğınlarını törətdilər. Yeni Bəyazitli daşnak «qəhrəmanlarından» biri olan Varam 1920-ci ildə öz «igidliklərini» təsvir edərək vicdan əzabı çəkmədən qürrələnərək deyirdi ki, «mən Basarkeçərin türk əhalisini qırdım. Ancaq bəzən adamın gülləyə heyfi gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən etibarlı üsul odur ki, döyüşdən sonra sağ qalanları yığıb quyulara doldurasan və üstlərinə ağır daşlar tökəsən ki, birdəfəlik yer üzündən silinsinlər. Mən belə də etdim. Bütün kişiləri, qadınları və uşaqları yığıb işlərini bitirdim, sonra onları quyulara töküb, üstünü daşla doldurdum...» (14).

Daşnak qoşunlarının baş komandanı Nakaçakyan yazırdı ki, «təkcə strateji nöqtəyi-nəzərdən Qarabağın ələ keçirilməsi böyük uduşdur; bu, şimal tərəfdən Zəngəzurun təhlükəsizliyinə verilən təminatdır və Ordubad ərazisini də zəbt etməklə Zəngəzurun Naxçıvan tərəfdən əmin-amanlığı yaranacaqdır». O sözlərinə davam edirdi ki, beləliklə, Şərur Naxçıvan Azərbaycandan aralı salınacaq və həmin ərazinin yenidən ilhaqı üçün şərait yaranacaqdır» (15).

Amerikalı müəllif Səmyuel yazırdı ki, «bu müharibə ərzində xristian ermənilər Azərbaycanın 115 kəndini xaraba qoydular, 7.000 nəfərdən çox adamı öldürdülər və 50.000-dən çox müsəlmanı ev-eşiyini ataraq qaçmağa məcbur etdilər. Lakin azərbaycanlılar döyüşə atılan kimi ermənilər qaçıb getdilər» (16).

1920-ci ilin mayında isə Ermənistan fəhlə və kəndlilərinin «üsyanı» yatırıldıqdan sonra daşnak ordusu azərbaycanlı və kürd kəndlərini bombardman etdi. Ermənilər dinc sakinləri, kürdləri və türkləri «müsəlmanlar – bizim düşmənlərimizdir» şüarı altında qətlə yetirdilər. Bu dövrdə cəbhə xəttindən Tozarski və Sviridovun imzası ilə Serqo Orconikidzeyə göndərilmiş raportda deyilirdi ki, «Şəhur rayonunun Araz sahilində Uluxanlı stansiyasından Naxçıvanadək müsəlmanların yaşadıkları bu yerlər, əslində çəmənzar bir gülüstan idi. İndi bura ölüm və qoxusaçan meyitlər vadisinə dönüb. Şəhurun bütün əhalisi 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının hökumət qoşunları tərəfindən silah gücünə məhv edilmiş, sağ-salamat qalanları da Türkiyəyə qovulmuşdur. Onların bütün əmlakı isə hazırda Njdehin yuvasını mühafizə etməkdə olan mauzerçilər tərəfindən talan olunub. Bəşəriyyət tarixinə hələ indiyədək belə vəhşilik bəlli deyil» (17).

Erməni mənbələri daşnakların qeyri-ermənilərə qarşı apardıkları soyqırım siyasətinin faciəli nəticələri ilə bağlı olduqca maraqlı məlumatlar qeyd etmişlər. Belə ki, daşnakların hakimiyyətdə olduğu iki il yarım müddət ərzində Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda) yaşayan əhali 35,5 faiz azalmışdı. Bununla yanaşı, türklərin sayı 77 faiz, kürdlər 98 faiz, yezidlər 40 faiz azalmışdı (18).

Bununla əlaqədar olaraq erməni müəllifi Zaven Korkodyan yazırdı ki, 1918-1920-ci illərdə daşnak mauzerçiləri Ermənistanda yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 565 min nəfərini qanına qəltan etmiş və yaxud silah gücünə didərgin salmışdır» (19).

Bütövlükdə isə daşnak mauzerçiləri 1905-1907 və 1918-1920-ci illər ərzində 500 mindən artıq azərbaycanlıyı indiki Ermənistan ərazisində qətlə yetirmişdilər.

Daşnakların təqiblərindən canlarını qurtaran türk-müsəlman əhalisinin bir hissəsi Naxçıvan zonasında Araz qırağına gəlib cəmləmişdilər. Bu barədə rus ordusunun 28-ci diviziyasının rəisi Nesterovski 1920-ci ilin sentyabrında XI Qızıl Ordunun rəisinə yazırdı: «Daşnakların törətdikləri soyqırımdan qaçıb canlarını xilas edə bilən didərginlər gəlib Naxçıvan rayonunda qərar tutmuşlar. Onların sayı milyona çıtır. Vəziyyətləri dözülməzdir. Araz qırağında lüt, ac, taqətsiz qalıblar. Gündə 500 nəfərədək qoca və uşaq ölür. Üzümüzə gələn payız və qış, aclıq və şaxtalar buradakı bu qaçqınların hamısını qıra bilər» (20).

2. Ermənilər sovet hakimiyyəti illərində

«İngiltərənin iradəsi ilə çar imperiyasının xarabalıqları üzərində 1918-ci ildə yaradılıb, qısa bir ömür sürən erməni respublikası, bütün tarix boyu mövcudluğu qeydə alınan yeganə müstəqil erməni dövləti idi».

Jorj de Malevil

1920-ci ilin aprelində XI Sovet Ordusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini işğal etdikdən sonra Bakıda Azərbaycan sovet hökuməti təşkil olundu. Azərbaycanda hakimiyyət başına əksəriyyəti erməni və ruslardan ibarət antimüsəlman, antitürk əhvali-ruhiyyəli bir guruh gətirildi. İlk günlərdən Azərbaycan kommunistləri erməni «qardaşlarına» dostluq yardımını əsirgəmədilər.

Yenicə yaradılmış Ermənistan Sovet Respublikası heç bir iqtisadi bazaya malik olmadığına görə kənardan yardım olmadan heç bir neçə həftə də yaşaya bilməzdi. (Xatırladaq ki, 1920-1991-ci illərdə Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövr ərzində Ermənistan dövləti həmişə dotasiya hesabına yaşa-

mışdır). Belə ki, bolşevik rəhbərlərindən biri Q.Orconikidze 1920-ci il dekabrın 5-də Ermənistan İnqilab Komitəsinin sədri S.Kasyana bildirmişdi ki, Ermənistan Respublikası üçün artıq Bakıda XI Qızıl Ordu hissələri tərəfindən 40 vaqon ərzaq və müxtəlif mallar hazırlanmışdır (1).

Bütün bunlar, 1920-ci ilin yayında bolşevik qoşunları tərəfindən Azərbaycan kəndlərindən, qəsəbələrindən soyulub talan olunmuş, zorla müsadirə edilmiş taxıl və digər ərzaq məhsulları idi.

Tanınmış sovet diplomatı Q.V.Çiçerin erməni millətçilərinin riyakarlığını xarakterizə edərək 1922-ci il dekabrın 8-də Lozanna konfransında demişdi: «Bütün Şərqdə işğalçı siyasətin aparıcıları, xarici kapitalın agentləri, xain və satqın erməni daşnaklarıdır» (2).

Bu fikri erməni müəlliflərinin özləri də etiraf edirdilər. Yarandığı gündən rus imperiyasının əlində bir alətə çevrilən Daşnaksütyun partiyası həmişə şər qüvvə rolunu oynamışdır. Erməni müəllifi H.Azatyany bununla əlaqədar olaraq yazırdı ki, «Şərqi fəth etmək yolunu rus burjuaziyasının üzünə açan məhz «Daşnaksütyun» partiyası olmuşdu. Bu partiya rus burjuaziyasının planlarının həyata keçirilməsinə kömək edən bir vasitəyə çevrilmişdir» (3).

Sovet hakimiyyəti illərində davam etdirilən «Türksüz Ermənistan» siyasəti müharibədən sonra özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu məqsədlə Ermənistan Respublikasında, yəni tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında arzu olunmaz şəxslər hesab olunan aborigen azərbaycanlı türklərə qarşı bir neçə dəfə rəsmi deportasiya əməliyyatı həyata keçirildi. Belə ki, 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsinə dair» 4083 sayılı qərar qəbul etdi. Qərarın 1-ci və 11-ci bəndlərində deyilirdi:

«1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali könüllü olaraq Azər-

baycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına - 10 mini 1948-ci ildə, 40 mini 1949-cu ildə və 50 mini 1950-ci ildə köçürülsün», «Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililərdən və yaşayış evlərindən xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsin» (4).

1988-1991-ci illər ərzində azərbaycanlı türklər indiki Ermənistan ərazisindən, yəni özlərinin tarixi dədə-baba yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisindən tamamilə qovuldular. Pompeyev bununla əlaqədar olaraq hələ 1992-ci ildə yazırdı ki, «artıq məlumdur ki, azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması nə qədər qanlı olmuşdur: cəmi 216 nəfər, o cümlədən 57 qadın, 5 körpə və müxtəlif yaşlarında 18 uşaq öldürülmüşdü; erməni millətçilərinin ələ keçirdikləri qənimət 172 azərbaycanlı kəndi, 8 min kvadrat kilometr torpaq, yəni DQMV-nin sahəsindən iki dəfə çox ərazi oldu» (5).

1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra Ermənistan Respublikası öz müstəqilliyini elan etsə də, işdə faktiki olaraq Rusiyanın regionda mühüm hərbi-siyasi müttəfiqi olaraq qaldı. Ermənistan Respublikası hələ Sovet dövləti çərçivəsində Kremlin fitvası ilə müstəqil Azərbaycana qarşı başladığı təcavüzkarlıq hərəkətlərini elan olunmamış müharibə ilə əvəz etdi. Belə bir şəraitdə, dünya ictimaiyyətinin biganə münasibəti, böyük dövlətlərin susması nəticəsində Ermənistan Respublikasının nizami ordu hissələri ilə birlikdə Xankəndində və Ermənistan ərazisindəki Rusiya hərbi hissələri Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozaraq onun ərazilərinin 20 faizə qədərini işğal etdilər. Nəticədə Azərbaycan Respublikasının bir sıra şəhərləri (Şuşa, Laçın, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Kəlbəcər, Xocalı və b.), 900-dən çox yaşayış məntəqəsi erməni, rus və xaricdən gətirilmiş muzdlu birləşmələrin köməyi ilə işğal edilərək yandırılmış və məhv edilmişdir. Təkcə Xocalı şəhərinin işğalı zamanı minlərlə sakin məhv edilmiş, minlərlə dinc əhali əsir götürülmüşdür.

Bütün bunlarla yanaşı işğal prosesində 6.000-ə yaxın sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 4.366 sosial-mədəni obyekt, o cümlədən 690 orta məktəb, 490 səhiyyə obyekt, 982 kitabxana, 22 muzey, 6 dövlət teatri və başqa obyektlər qarət olunmuş, yandırılmış və dağıdılmışdır. Hərbi əməliyyatlar gedişində 30 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 50 min nəfərdən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuşdur.

Bunlardan başqa 4.922 nəfər itkin düşmüş (onların çoxunu ermənilər məhv edib yandırmış və yaxud da kütləvi məzarlıqlarda basdırmışlar, ola bilsin ki, onların bir hissəsini xüsusi məqsədlərlə hələ də məxfi həbs düşərgələrində saxlayırlar), 783 nəfər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən əsir və girov götürülmüş, 2 milyondan çox dinc sakin öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmışdır.

3. Ermənilər və Azərbaycan türkləri

«Zaqafqaziya və Azərbaycan türklərini Kiçik Asiya türklərindən ayıran erməni xalqı türk tayfasının bədəninə çaxılmış bir razdır» - Дж. Киракосян. Западная Армения в годы Первой Мировой войны. Ереван, 1971, с. 411

Ermənilər tarixən özlərinin ən xoş və azad çağlarını müsəlman türk dövlətlərinin, o cümlədən də həmişə Qafqaz bölgəsində aparıcı, üstün amil olan Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində yaşamışlar.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın qədim Albaniya dövlətinin ərazisində ermənilər yaşamamışdılar. Antik müəlliflərdən Plutarx, Qafqazın aborigen əhalisi haqqında bəhs edərək yazırdı ki, «...Pompey Qafqazda yaşayan xalqların ərazisindən keçdi... Orada bu xalqlardan ən başlıcası albanlar və iberlər idilər» (1).

Ümumiyyətlə, ermənilərin Qafqaz bölgəsində yaşayan etnos kimi xatırlanması əslində XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bunu rus müəllifi Bronevski də təsdiq edir. O, hələ 1823-cü ildə çap etdirdiyi kitabında yazırdı ki, «Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki İ.Gildenştedt (XVIII əsr), Qafqaz xalqları arasında yeddi dil dialektini fərqləndirmişdi: tatar (azərbaycanlı – A.M.), abxaz, çərkəz, osetin, kistin, ləzgi, gürcü, onların arasında ermənilər haqqında xatırlanmır» (2).

Ermənilər XI-XII əsrlərdə mərkəzi Naxçıvan olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti altında olmuşlar. Atabəylərdən sonra onlar monqol-tatar xanlarının hakimiyyəti altına düşdülər. Bundan sonra isə indiki Ermənistan ərazisi, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqları yenidən Azərbaycan dövlətlərinin – Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin hakimiyyətləri altında olmuşdur.

Məsələn, erməni salnaməsinin məlumatına görə, Atabəy Eldəniz «...xristianları sevir və ölkənin abadlığına qayğı göstərirdi», o «xeyrixah xasiyyəti və sülhsevərliyiylə fərqlənirdi» (3). Digər erməni qaynaqları da qeyd edirdilər ki, «onun hakimiyyəti illərində bir çox ölkələrdə sülh hökm sürdü» (3).

Hətta Qafqaz bölgəsini ələ keçirmiş digər böyük müsəlman dövlətləri belə erməni etnosunun normal yaşayışına nəinki heç bir maneə yaratmamışlar, əksinə onlara bir sıra imtiyazlar və üstünlüklər vermişdilər. Erməni tarixçisi Manvel Zülalyan yazırdı ki, «müsəlman istilaçıları monastrların feodal maraqlarına toxunmurdular» (4).

Qaraqoyunlu dövlətində erməni dini feodallarına dostluq münasibətləri bəslənilirdi. Lakin belə bir xoş münasibətdən istifadə edən erməni keşişləri teokratik dövlət qurumu yaratmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə katolikosun iqamətgahı Sisdən Eçmiədzinə köçürülmüşdü.

Zülalyan qeyd edirdi ki, Azərbaycan hökmdarı «Uzun Həsən həmişə erməni keşişlərini və varlı təbəqələrini himayə edirdi». Həmçinin Ağqoyunlu hökmdarı Avropa ölkə-

lərinə səfirlik göndərəkən bir xristian kimi ermənilərdən diplomatik nümayəndə heyətlərinin tərkibində istifadə edirdi. Belə diplomatlardan biri iri erməni taciri Xoca Mirak idi. Maraqlıdır ki, Uzun Həsən hərbi yürüşlər zamanı erməniləri əsir almırdı. Onlara zəif məxluq kimi baxırdı. Bunu erməni müəllifi Zülalyan da təsdiq edirdi.

Azərbaycan hökmdarı I Şah İsmayıl hələ uşaq vaxtı Axtamar adasında olarkən onun ətrafında ermənilər xüsusi canfəşanlıq göstərmişdilər. Zəkəriyyə Kanakertsi yazırdı ki, bu amil Şah İsmayılın sonralar ermənilərə münasibətdə yeritdiyi siyasətə öz təsirini göstərmişdi (5). Şah İsmayılın fərmanı ilə Rəvanqulu xan Çuxursəd şəhərində qala tikdirmiş və onun adı ilə bu qala Rəvan (İrəvan) adlandırılmışdı. İrəvan sözü isə yalnız XVI əsrin sonlarından Çuxursəd sözü ilə sinonim kimi işlənmişdir.

Çağdaş erməni tarixçiləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarını Çuxursəd vilayəti deyil, saxtakarlıqla «Şərqi Ermənistan» adlandırırlar. Bütün tarixi qaynaqlarda isə İrəvan xanlığının ərazisi Çuxursəd vilayəti adlanır. Ermənilərin təsiri altında «Böyük Sovet Ensiklopediyası»nda İrəvan xanlığından bəhs olunaraq yazılmışdır: «İrəvan xanlığı 1604-cü ildə İran şahı I Abbas tərəfindən Şərqi Ermənistan ərazisində yaranıb, ilk bəylərbəyisi Əmirqunə xan (1604-1628) təyin edilmişdir. XVIII əsrin ortalarından bu vəzifə irsi olur».

Gürcü tarixçisi Payçadze Q.Q. «Şərqi Ermənistan» termini işlətmədən yuxarıda deyilən fikirlərlə, yəni İrəvan xanlığının tarixi Azərbaycan torpaqlarında salındığını təsdiq edirdi. O qeyd edirdi ki, «XVIII əsrin ortalarından İrəvan xanı vəzifəsi irsi oldu. Bu cəhətdən İrəvan xanlığı dövlət idarəçiliyi aparatı kimi erməni deyildi» (6).

Həmçinin maraqlıdır ki, I Şah İsmayılın məhz Çuxursəd vilayətinə hakim təyin etməsi haqqında 1507-ci ilin martında verdiyi yazılı fərmanın surətini professor A.Papazyan öz kitabında 8,9 sayılı sənəd kimi vermişdir (7).

1507-ci ildən 1736-cı ilə qədər, yəni Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə həmişə Çuxursəd bəylərbəyiləri azərbaycanlı türk tayfalarından olduğu kimi, 1828-ci ilə qədər İrəvan hakimləri də azərbaycanlılar olmuşlar. 1673-cü ildə fransız səyyahı Jan Şarden İrəvanda olarkən Səfiqulu xan Çuxursəd bəylərbəyi və Rəvan (İrəvan) hakimi idi. Şarden onu ədalətli sərkərdə, alim kimi qeyd etmişdir. Çuxursəd vilayəti və onun mərkəzi şəhəri İrəvanın bütün mülki və inzibati idarə işçiləri türk qızılbaş tayfasından çıxma şəxslərdən ibarət idi. Əslində İrəvan əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Jan Şardenə görə 1673-cü ildə İrəvanın özündə 800 ev olmuşdur. Şarden bu evlərdə yaşayanların hamısının müsəlman olduğunu tərəddüd etmədən yazmışdır (8).

Erməni tarixçisi Yervand Şahəziz də Şardenin fikrinə şərik çıxaraq eyni qənaətdə olduğunu bildirmişdi (9).

Fransız səyyahı Şarden ermənilərdən bəhs edərək yazırdı ki, «çox yoxsul, fəlakətli, nadan və cahil bir millətdir. On bir əsr tamam müsəlmanların hakimiyyəti və hökmranlığı altında yaşamış, qul və nökrəçiliyə məhkum olmuşlar».

Bu bir inkaredilməz faktdır ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi dövrdə indiki Azərbaycan ərazisində ermənilər cəm halda yaşamamışlar. Bu ərazilərdə erməni etnosu kimi, erməni toponimləri də cüzi azlıq təşkil etmişlər. Erməni alimi Parsamyan yazırdı ki, «Rusiyaya birləşənə qədər indiki Ermənistanın 169155 nəfər əhalisinin 33,8 faizi erməni, 49,7 faizi isə müsəlman (azərbaycanlı) idi» (10).

Göründüyü kimi, Parsamyanın qeyd etdiyi bu rəqəm 1827-ci ilədək olan məlumatı əks etdirir. Xatırladaq ki, artıq 1804-cü ildən başlayaraq ermənilər axın-axın İran ərazisindən Şimali Azərbaycan torpaqlarına gəlib məskunlaşmışdılar.

Yaxud da burada ikinci bir cəhətə nəzər salaq. Parsamyan yazırdı ki, «İrəvan xanlığı 15 mahala bölünürdü – Qırx-

bulaq, Zəngibasar, Gərmibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanisə, Saatlı, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karbibasar, Aparan, Dərəçiçək, Göycə» (11). Burada belə bir sual oluna bilər. Baxın görün, erməni məllifinin yuxarıda sadaladığı adlar içərisində erməni mənşəli sözlər varmı?

Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində əksəriyyəti türkdilli xalqlardan ibarət olan alban tayfaları yaşamışlar. Sonralar tədricən albanların əksəriyyəti Azərbaycan xalqının tərkibində müsəlmanlaşdılar, kiçik bir azlığı isə ermənilərə qarşıaraq erməniləşdi (12).

Hazırda Qarabağ və Ermənistan erməniləri arasında mövcud olan ciddi fərqlər də bunu bir daha sübut edir. Bunu XX əsrin əvvəllərində Eçmiədzin sinodunun prokuroru A.Frenkelin rus imperatoruna göndərdiyi arayışdan da görmək olar. Frenkel imperatora təqdim edilmək üçün Ən Müqəddəs Sinoda göndərdiyi arayışda yazırdı: «Zaqafqaziyada olduqca maraqlı faktla qarşılaşırıq: Tiflis erməniləri (gürcü təsirli), Akulis, Yelizavetpol və Qarabağ (İran təsirli) erməniləri və Axalsıx, Axarkələk (Türkiyə təsirli) ermənilər demək olar ki, bir-birlərini başa düşmürdülər və onların arasında nığah nadir hallarda olurdu» (13).

Məlum olduğu kimi, Qarabağın dağlıq hissəsi ən qədim zamanlardan nəinki Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, həm də onun mərkəzi əyalətlərindən biri olmuşdur. Qədim və erkən orta əsrlərdə Dağlıq Qarabağın ərazisi qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil idi.

Qarabağın dağlıq hissəsinin tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını erməni tarixçisi Ter-Qriqoryan da haqlı olaraq təsdiq edirdi. Bu erməni alimi Arsaq vilayətini təsvir edərək yazırdı ki, Dağlıq Qarabağ qədim zamanlardan daha geniş Arsaq əyalətinin bir hissəsi idi. Arsaq isə Azərbaycan əyalətlərindən biri olan – Albaniyanın bir hissəsidir» (14).

V əsr müəllifi Movses Xorenatsi və VII-VIII əsrlərdə yaşamış Musa Kalankatlı Albaniyanın I əsrdəki sərhədləri haqqında yazırdılar ki, onun cənub sərhədi Araz çayı boyunca keçir (15).

I-III əsrlərdə isə, gürcü müəllifi Melikişvilinin yazdığına görə, «Albaniya hər cəhətcə öz qonşularından güclü idi» (16).

Qədim Oğuz elini (indiki Ermənistanı) gəzmiş avropalı səyyah və tədqiqatçılardan fransız J.B. Taverniye (1655), J.Şarden (1673), italyalı Cemelli (1694), ingilis Moriyen (1813), Ger Perter (1817), Dübua de Monpero (1848), P.Kameron, Linç, M.Vaqner burada azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyini göstərmişlər. Bu müəlliflər İrəvanda yaşayanları səhvən «farslar», «müsəlmanlar» adlandırmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan əyalətinin və xanlığının mövcud olduğu 1410-1827-ci illərdə bir dəfə də olsun erməni mənşəli şəxs İrəvan xanı olmayıb. Bu xanlığı idarə edən şəxslərin siyahısını tərtib edən erməni müəllifi Hovannes Şahxatunan göstərirdi ki, 49 İrəvan xanının hamısı azərbaycanlı olmuşdur. Erməni Sovet Ensiklopediyasında bir daha təsdiq edilir ki, «1400-1827-ci ilədək İrəvanda hökmdarların hamısı azərbaycanlı türk olmuşlar (17).

1828-ci il fevralın 26-da Qarabağ bölgəsi erməni mühacirətinin əsas istiqamətinə çevrildi. Rus müəllifi Qlinka yazırdı ki, «yeni istila olunmuş vilayətlərə xalqın (yəni ermənilərin-A.M.) axını oralarda çörəyin çatışmamasına səbəb oldu. Bu zaman erməni Lazarev belə bir sərəncam aldı ki, köçkünlərin yolunu Naxçıvan və İrəvan xanlıqları əvəzinə Qarabağ xanlığına yönəltsin, çünki güman edirdilər ki, orada etibarlı və bol ehtiyatlar vardır» (18).

Rus yazıçısının qeyd etdiyi kimi, artıq 1828-ci il martın 9-da «Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərdən ermənilər Qarabağa hərəkət etməyə başladılar» (19).

Keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları torpaqlarında qondarma «Erməni vilayəti» yaradıldı. Rusiyaya birləşdirilənədək bu ərazidə üç şəhər (İrəvan, Naxçıvan və Ordubad)

və 1.111 kənd vardı. Rusiyanın işğalı zamanı bu kəndlərin sadəcə 752-si məskun kənd olmuşdu. Məskunlaşdırılmış kəndlərdən 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 6 kənd isə Ordubad dairəsində idi. Rusiya-İran müharibəsi zamanı İrəvan əyalətində 310 kənd, Naxçıvan əyalətində 43 kənd, Ordubad dairəsində isə 6 kənd olmaq üzrə cəmi 359 kənd boş qalmış və dağılmışdı (20).

Bu kitabda qeyd olunan dağıdılmış kəndlərin adlarından məlum olur ki, onların hamısı Azərbaycan türklərinə mənsub olmuşlar. Bu kitabın maraq doğuran cəhətlərindən biri müəllifin «Erməni vilayəti»nin erməni əhalisini köç etdirməyə qədər burada yaşayanlar və ruslar tərəfindən bu yerlərə köç etdirilənlər olaraq iki qismə bölməsidir. İ.Şopen bütün «Erməni vilayəti»ndə köç etdirilməyə qədər 4.428 erməni ailəsinin (25.151 nəfər) olduğunu, bunlardan da 3.498 ailənin (20.073 nəfər) İrəvan əyalətində, 530 ailənin (2.690 nəfər) Naxçıvan əyalətində, 400 ailənin (2.388 nəfər) isə Ordubad dairəsində məskunlaşdığını yazır (21).

İran ərazisindən gələn ermənilər İrəvan xanlığı ərazisində aborigen əhalidən (azərbaycan türklərindən) torpaq sahələrini satın alaraq yeni-yeni erməni kəndlərinin əsasını qoyurdular. Erməni mənbələrinin qeyd etdiyinə görə, hələ 1431-ci ildə İrəvan hakimi Əmir Rüstəm Vacarşabad, Əştərək, Batrinc, Noraqavit, Aqunatun, Kirəcli və Muğni kəndlərini Maku ermənişi Qriqora satmışdı. Bu yolla ermənilər XIX əsrin əvvəllərində 60-dan artıq kəndə sahib olmuşdular (22).

Bir çox xarici müəlliflər belə bir qənaətə gəlmişlər ki, XIX əsr boyu Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda məskunlaşmış ermənilər yerli xalqlar arasında nə hörmət, nə də şöhrət qazana bilmişdilər. Ermənilərin vəziyyətini qələmə alan Veliçko yazırdı ki, «Qafqazda sosial-iqtisadi məsələlərlə tayfa məsələləri üst-üstə düşür: burjuaziya, süstlüyü və laqeydliylə erməni parazitizminə meydan açmış bir neçə şərq dövlətinin timsalından görüldüyü kimi, yerli əhali üçün sosial, dövlət üçün siyasi təhlükə yaradan ermənilərdən ibarətdir» (23).

Qafqazda yaşayan xalqlar gəlmə ermənilərə o qədər də etibar etmirdilər. Xüsusilə də azərbaycanlı əhali rus məmurlarının hər yerdə himayə etdiyi ermənilərin özbaşınalıqlarına dözə bilmirdilər. Bütövlükdə müsəlman türklərin və ümumiyyətlə regiondakı qeyri-ermənilərin rus hakimiyyətinə qarşı nifrətlərinin kökündə bu amil də dururdu. Bu cəhəti çox incəliklə sezən rus knyazı, filosof N.S.Trubetskoy «Qafqaz xalqları haqqında» adlı məqaləsində ermənilərin törətdikləri əməllərin çar hakimiyyətinə üzüqaralıq gətirməsini belə qələmə almışdı: «Ermənilərlə həmişə asanlıqla dil tapmaq olar. Ancaq ermənilərə arxalanmaq səhv olardı. İqtisadi cəhətdən güclü olan, Zaqafqazıyanın bütün iqtisadi həyatına rəhbərliyi öz əllərində cəmləmiş ermənilər eyni zamanda parazit-xalqın və qulun bütün xüsusiyyətlərinə malikdirlər və öz qonşularına nifrətdək gedib çıxan ümumi antipatiyadan istifadə edirlər. Özünü onunla həmrəy etmək bu antipatiyanı və nifrəti öz üzərinə götürmək deməkdir» (24).

Məlum olduğu kimi, XIX əsr boyu müxtəlif fasilələrlə ermənilərin İran və Türkiyə ərazilərindən Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana köçürülməsi prosesi davam etmişdi. Şavrov qeyd edirdi ki, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Zaqafqaziyaya daha 85 min erməni köçürüldü (25).

Müəllif daha sonra qeyd edirdi ki, Türkiyədəki erməni çaxnaşmaları zamanı, 1893-1894-cü illərdə ermənilərin köçürülməsi daha geniş miqyas aldı. 1893-1897-ci illər ərzində artıq Zaqafqaziya regionuna 90 min erməni köçkünü gəlmişdi (26).

Qeyd edək ki, hələ 1828-ci ildən etibarən Osmanlı ərazilərindən Rusiya imperiyasına ermənilərin axınları davam etmişdi. Məhz bu prosesi arxiv sənədləri əsasında diqqətlə izləmiş Səmyuel yazırdı ki, «1827-1878-ci illər ərzində ruslar 1,3 milyon müsəlmanı zor gücünə köçürmüşdülər» (27).

1897-ci ildə Rusiya imperiyası ərazisində əhalinin siyahıya alınması keçirildi. Çarizmin 1805-1897-ci illər ərzində yəni bir əsrə yaxın apardığı miqrasiya siyasəti nəticə-

sində, bütün qəzalara erməni mühacirlərinin gəlmələrinə baxmayaraq, azərbaycanlılardan olan köklü zadəganların sayı yüksək olaraq qalırdı. Belə ki, 1897-ci ildə Zəngəzur qəzasında və Göycə məntəqəsində 4.911 nəfər azərbaycanlı mülkədar və bunun müqabilində 904 erməni mülkədarı vardı. Şuşa qəzası və Şuşa şəhəri üzrə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 5.033 azərbaycanlı və 1.987 erməni mülkədarı idi (28).

Xarici müəlliflərin təsdiq etdiyi kimi, «1907-1912-ci illər arasında ruslar daha 500 mindən çox ermənini İrandan və Osmanlı torpaqlarından çıxararaq Qars, İrəvan və Yelizavetpol əyalətlərinə köçmələrinə yardımçı oldu» (29).

Yuxarıdakı rəqəmlər göstərir ki, azərbaycanlılar hətta Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsindən və ermənilərin bu regiona kütləvi mühacirəti başlandıqdan 90 il sonra da Qarabağ torpaqlarının ən iri sahibkarları olaraq qalırdılar.

XX əsrin əvvəllərində erməni etnosu ilə azərbaycan xalqı arasındakı münasibətlər tarixində yeni mərhələ başlandı. Qarabağda etniki cəhətdən azərbaycanlılardan təmizlənmiş ərazi yaratmağa çalışan ermənilər çar hakimiyyətinə arxalanaraq terror və deportasiya siyasətini həyata keçirməyə başladılar.

Veliçko yazırdı ki, «ermənilər inqilabi «Jonda» həqiqi ordusunu təşkil edirdilər. Türkiyəli yarımvəhşi ermənilərin bandit dəstələri bizim (Rusiyanın – A.M.) pis qorunan Asiya sərhədlərimizi keçirdilər və müxtəlif erməni tuzları tərəfindən, müflisləşmiş gürcü knyazlarından və tatar (azərbaycanlı – A.M.) ağalarından satın alınmış torpaqlarda yerləşirdilər, yaxud da, müzdlü qatillərin və hər cürə cinayətkarların sıralarını dolduraraq Zaqafqaziyanın şəhərlərini və kəndlərini dolaşırdılar» (30).

İrəvanda çıxan «Novoe vremya» qəzetinin müxbiri Qriqoryev bununla əlaqədar olaraq 1903-cü ildə bildirdi ki, ermənilərin törətdikləri cinayətlərin 80 faizi, «müzdlü qatillərin geniş dəstəsinə qoşulmuş» məhz türkiyəli erməni-

lər tərəfindən törədilmişdir, onlar həmçinin «Milli məqsədlər» naminə əhalidən zorla pul toplanılmasında fəal iştirak edirdilər» (31).

1905-ci ilin fevralından başlayaraq İrəvan və Qarabağ bölgələrində erməni daşnaklarının dinc azərbaycanlılara qarşı başladıkları soyqırım siyasəti digər ərazilərə də yayıldı. Bakıda erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının qızgın çağında onlarca müsəlman ailəsi erməni uşaqlarına və ailələrini gizlədib xilas etmişdilər. Ermənilər isə harada müsəlman görürdülərsə atəş açaraq onları qətlə yetirirdilər. Azğınlaşmış erməni daşnakları çar hakimiyyətindən belə çəkinmirdilər. Nəticədə 1905-ci ilin mayında Bakı qubernatoru knyaz Nakaşidze erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirildi.

İrəvan əyalətində də silahlı daşnaklar azərbaycan kəndlərinə basqınlar edirdilər. 1905-ci ilin iyulunda İrəvan şəhərinin yaxınlığındakı Məngüş kəndini mühasirə edərək azərbaycanlıları tamamilə qırdılar.

Daşnaklar İrəvan ətrafındakı daha 12 kəndi yandırır dağıtdılar. Nəticədə, 1905-1906-cı illərdə təkcə İrəvan quberniyasında 10 mindən çox azərbaycanlı soyqırımına məruz qaldı. Bu zaman İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında 200-dən çox müsəlman kəndi məhv edilmiş, əhalisi isə qırılmışdı.

Bu dövrdə Yelizavetpol qubernatoru olmuş A.Kaçalov «Daşnaksütyun» partiyasının törətdiyi əməllərlə əlaqədar olaraq 1907-ci il avqustun 9-da Rusiya çarının Qafqazdakı təmsilçisi İ.Vorontsov-Daşkova təqdim etdiyi məruzəsində yazırdı ki, «Daşnaksütyunun Cənubi Qafqaz hüduqlarında başlıca olaraq Türkiyədən fərarilik edən ermənilərdən və yerli başkəsənlərdən ibarət, əllərindən zorakılıq etməkdən başqa bir iş görməyən, fəqət partiya büdcəsindən yüksək maaş (ən aşağı rütbəli zinvorlar üçün ildə 300 rubl) alan yüz min nəfərlik zinvorlar (əsgərlər) ordusu vardır» (32).

Qarabağ xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən 100 il sonra yaranmış vəziyyəti təhlil edən rus alimi Şavrov qeyd

edirdi ki, «ağıl və sağlam düşüncə nöqteyi-nəzərindən bizim buradakı siyasətimiz izah olunmaz bir tapmaca təsəvvürü yaradır... Köçkünlərin daha böyük miqdarı ermənilərin üzərinə düşür, belə ki, Zaqafqaziyada yaşayan 1.300 000 erməninin 1.000 000-dan çoxu diyarın köklü sakinləri sırasına daxil deyillər və bizim tərəfimizdən köçürülüblər... Yalançı şahidlərdən istifadə edən torpaqsız gəlmələrdən olan ermənilər dövlət torpaqlarının nəhəng sahələrini ələ keçirmişdilər» (33).

Ermənilərin azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırım siyasəti 1918-1921-ci illərdə erməni daşnak hökuməti illərində də fasiləsiz olaraq davam etmişdi. Müsəlman əhalinin bu soyqırımını həm indiki Türkiyə, həm İran (Cənubi Azərbaycan), həm Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) həm də Azərbaycan Respublikası ərazilərində aparılmışdı. Türkiyənin şərq hüduqlarında hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş rus ordusunun polkovnik-leytenantı Qryaznov da komandirlik etdiyi ərazidə ermənilərin vəhşilikləri haqqında rəsmi raport yazmışdı. Orada deyilirdi ki, «kəndlərə aparən yollara müsəlman kəndlilərinin süngüyə keçirilmiş meyitləri, kəsilmiş bədən hissələri və dağıdılıb tökülmüş daxili orqanları səpələnmişdi...Əfsus! Əsasən qadınlar və uşaqlar! Hakimlər və sahibkarlar qətləri təşkil etmiş, erməni ordusu onu yerinə yetirmişdir. Dərin quyular qazılmış və köməksiz insanlar heyvan kimi kəsilərək bir-birinin ardınca quyulara atılmışdır. Sonralar öldürülmüş müsəlmanlar da quyulara doldurulmuşdur. Quyu meyitlərlə dolandan sonra onun yanında dayanmış erməni demişdi: «Yetmiş nəfərin meyiti, quyuya daha on meyit atıla bilər». Sonra daha on müsəlmanın meyiti parça-parça edilib quyuya atılırdı və quyu dolandan sonra üstünü torpaqla örtürdülər. Qətlər üçün məsuliyyət daşıyan erməni bir evə səksən nəfər müsəlman doldurur, sonra isə bir-bir onların başını kəsirdi» (34).

1918-ci ilin martında Urmiyada bir gecədə 1500 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdilər. Osmanlı

qoşunları köməyə gələndək ermənilər burada talan, qarət, amansız vəhşiliklərlə kifayətlənməyərək, 10 mindən artıq azərbaycanlını qanına qəltan etmişdilər. İran müəllifi Əhməd Kəsrəvi yazırdı ki, «ermənilər qapıları sındırıb, evlərə girib kiçik qız uşaqlarını zorlayır, sonra onlarla birlikdə kişi və qadınları öldürürdülər. Evlərdən qaçmağa müvəffəq olanları isə küçələrdə güllələyirdilər» (35).

1921-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni şovinistləri müsəlman əhalinin deportasiyası ilə yanaşı tarixi Azərbaycan torpaqlarının ilhaq edilməsi siyasətini yeritməyə başladılar.

Zəngəzur, Dərələyəz və Göycə mahalları Moskvanın göstərişilə Azərbaycan sovet hökumətindən alınıb Ermənistanə verildi.

Erməni şovinistləri iştahası daha da artdığından onlar Moskvada oturmuş bolşevik güruhunun antimüsəlman, anti-türk əhvali-ruhiyyəsidən bacarıqla istifadə edərək Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə də ərazi iddiası ilə çıxış etdilər. Lakin onların bu iddialarını Qarabağ erməniləri müdafiə etmədilər. Alban mənşəli Qarabağ ermənilərinin əksəriyyəti erməni-sovet ideoloqlarının məkrli niyyətlərini yaxşı başa düşürdülər. Qarabağa gəlmə ermənilər də Ermənistan rəhbərliyinin bu uydurma iddialarına qarşı çıxış edərək Azərbaycan əhalisinin onlara xoş münasibət bəslədiyini, iqtisadi cəhətdən Bakı ilə daha sıx bağlı olduqlarını bildirdilər. Bütün bunları hətta Azərbaycan müsəlman əhalisinə qarşı qəddar siyasət yeridən bolşevik rəhbərləri də etiraf etməli olmuşdular. Anastas Mikoyanın məruzəsi haqqında Sergey Kirovun sovet rəhbəri Leninə göndərdiyi teleqramında deyilirdi: «Erməni hökumətinin daşnak-agentləri Qarabağın Ermənistanə birləşdirilməsinə - lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün öz həyat mənbəyindən-Bakıdan məhrum olmaq deməkdir – və heç vaxtı heç bir tellə bağlı olmadıqları İrəvanla əlaqələr qurmağa çalışırlar. Erməni kəndliləri beşinci qurultaylarında həmçinin Sovet Azərbaycanını tanımaq və ona birləşməyi qərara alıblar» (36).

Hər şeydən əlləri üzülən Sovet rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasına gələcəkdə problem yaratmaq, ona təzyiq vasitəsi kimi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlı uydurma bir qurum yaratdılar.

Görkəmli rus sovet alimi İ.B.Petruşevski 1928-ci ildə erməni alimi Q.M.Ter-Sarkisyanla birlikdə Qarabağ bölgəsini qarış-qarış gəzib tədqiqat işləri aparmışdılar. Onların başlıca məqsədi yerli əhalinin mədəniyyətini, incəsənətini öyrənmək idi. Onlar bu ərazini kəndbəkənd gəzərək böyük material topladılar. Erməni xristian monastrları ilə əlaqədar Petruşevski yazırdı ki, «ermənilər buralara olduqca az hallarda gedirlər, son zamanlar isə ümumiyyətlə getmirlər. Bu mənada onlar böyük simiclik göstərirlər. Bu yerlərə daha çox yerli türk maldarları, xüsusən də qışlaq və yaylaq otlaqlarına köçən zaman baş çəkirlər. Buna görə onlar böyük səxavət göstərirlər. Bu, bir daha sübut edir ki, ermənilər bu yerlərdə gəlmə adamlardır və yerli müqəddəs abidələr ümumiyyətlə onlar üçün belə deyil, azərbaycanlılar isə əsrlər boyu burada yaşayaraq bu müqəddəs yerlərə etiqad edirlər».

Nəhayət, yerli əhalinin etnosunun, məişətinin, mədəniyyətinin tədqiqi və xeyli öyrənilməsi nəticəsində alim belə bir yekun fikrə gəlir: «Qarabağ heç vaxt erməni mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır. Qarabağ mədəniyyəti bütövdür və o, azərbaycan xalqına məxsusdur» (37).

Ermənilər tarix boyu Azərbaycan mədəniyyətindən nəyi isə mənimsəməyə, əxz etməyə və hətta özününküləşdirməyə çalışmışlar. Bu sahədə dünyada ermənilərlə rəqabətə girə bilən ikinci bir etnos tapmaq olmaz. Onlar min bir üsulla özlərinin qədim tarixə malik olmalarını sübut etmək üçün hətta elmi ictimaiyyətdə təəccüb və gülüş doğura bilən saxtakarlıqlara belə əl atmaqdan çəkinməmişdilər. Bu cəhətdən erməni alimi S.Ayvazyanın «böyük kəşfi» və iddiaları xüsusi maraq doğurur. Bu erməni alimi heç bir məsuliyyət hiss etmədən XII-XIII əsrlərə aid Azərbaycan Ata-

bəylər dövlətinə məxsus kitabə və pulların üzərindəki yazıları eradan əvvəl XIX əsrə aid protoerməni heroqlifləri kimi oxumuş və utanmadan da dünya mətbuatına bu barədə məlumatlar ötürmüşdür. Lakin bu cür ağ yalana və saxtakarlığa dözə bilməyən görkəmli sovet şərqşünası akademik Piotrovski Ermənistan SSR EA Tarix institutunun «Elmi Xəbərlər»inin 1971-ci il 3-cü sayında bu erməni tarixbazlarına tutarlı cavab kimi aşağıdakı məktubunu dərc etdirmişdi:

«Bu il mart ayının 24-də Ermənistan SSR EA-nın Rəyasət Heyətində çıxış edərək göstərdim ki, Akademiyanın nəşrlərində və bir sıra jurnallarda Ermənistanın qədim heroqlif yazıları haqqında məqalələr dərc edilib və həmin məqalələrdə adi ərəb yazıları b.e.ə. XIX-XVII əsrlərə aid hayas heroqlifləri kimi qələmə verilib.

Ermənistan SSR EA «Xəbərlər»ində (Yer haqqında elm, Yerevan, 1964, səh. 73-81) Hayas heroqlifləri ilə yazılmış pulların şəkilləri verilmişdir.

...Əslində isə yazıları pozulmaqda olan bu pullar bizim eramın XII-XIII əsrlərinə aiddir. Eldəgizlər sülaləsindən olan Azərbaycan Atabəyləri (1133-1225) tərəfindən zərb edilmişdir.

Belə pullar orta əsrlər Ermənistanında və Zaqafqaziyanın qonşu vilayətlərində kütləvi şəkildə yayılmışdı.

Sən demə, S.Ayvazyan tərəfindən dərc edilən və B.Mkrtyanının məqaləsində təkrarlanan şəkillər (Belə məqalələr sensasiya kimi Avropanın bir sıra elmi jurnallarında dərc edilib - A.M.) fantastik bir şeydir, real vəziyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Adam heyrət edir ki, müəllif belə qonardarma rəsmləri hansı cəsarətlə çap etdirmək qərarına gəlib.

Mesamor daşları və qayalarındakı Hayas yazıları (b.e.ə. XVII əsr) ilə bağlı tədqiqatlar da bundan yaxşı vəziyyətdə deyildir. Yuxarıda adı çəkilən məqalədə... Mesamor heroqlifləri nümunə göstərilir, yanında da tərcümə mətni verilir: «Sonra od evidir (zəngin bina). Allah mərhəmət göstərsin Akopa, bu çeşməli torpaqlar əbədilik ona məxsusdur». Əslində isə,

Ermənistan SSR EA ərəbşünaslarının rəyində göstəriləyi kimi, bu Daş ərəb hərfləri ilə yazılmış adi bir qəbir daşdır (yazıların surəti düz çıxarılmayıb) və burada yazılıb: «Əli... Qasım xan». Əlbəttə buy azı S.Ayvazyanın başa düşdüyü kimi soldan sağa yox, əksinə, sağdan sola oxunur.

S.Ayvazyan kufi xətti ilə yazılmış Məhəmməd, Həsən, Əli adlarını da hayas heroqlifləri kimi başa düşüb. Bu az imiş kimi, damğayabənzər işarələrdən, kufi yazı və petroqliflərdən (buynuzlu heyvan şəkilləri) bütöv bir mətn yaradıb, bunu soldan sağa oxuyub və belə tərcümə edib: «Yay çölü...yol keçən tamahkar (bu) əsas zəngin (zənginləşdirilmiş) binadır... İribuynuzlu mal-qara (qurban gətirilib)... Zəngin evə yol hamıya (qadağandır)... Cəhənnəm. (Bax: Ermənistan SSR EA «Xəbərlər»i (Yer haqqında elm, 1964, səh.73); S.Ayvazyan. Qədim Ermənistanın tarixi və metallurgiyasının bəzi məsələləri barədə. Yerevan – Moskva, 1967. İstehsalat-nəşriyyat kombinatı, VINITİ. Lübersı, səh. 84-86).

Həm də ərəb adı Əli burda, nədənsə, «zəngin bina», «od evi» (?), «məbəd», Həsən adı isə «zəngin» işarəsi kimi qəbul edilir. Ərəb əlifbasını az-çox bilən hər kəs kufi işarələri ilə yazılmış bu adları asanca oxuya bilər...

S.Ayvazyanın çıxartdığı surətlər dəqiq deyil, onlara əsasən ərəbcə yazıların xarakteri və tarixi barədə söz demək mümkün olmaz, lakin B.Mkrçyanın ingiliscə məqaləsində verilmiş fotosəkillərin birinə əsasən prof. V.A.Kraçkovski belə bir nəticəyə gəlib. Mesamor qayaüstü yazılarında ərəb kufi xətti ilə naşılıqla yazılmış və sağdan sola oxunan Əli, Həsən adları açıq-aşkar seçilir.

Bu işarələr formaca orta əsrlərinə oxşaya bilməz, bizim eranın XIX əsrinə aid edilməlidir. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Mesamor təpəsində Azərbaycan kəndi Zeyvə yerləşirdi.

Mesamor heroqlif yazıları haqqında geniş reklam edilmiş və təəssüf ki, nüfuzlu elmi jurnallara da düşmüş mif beləcə dağıldı.

...Axı Mesamor petroqliflərinin «açılışı» əsasında dünyanın bütün əlifbalarının b.e.ə. XVIII əsrə aid olan Mesamor-giksos – qədim erməni əlifbasından yaranması kimi ciddi nəticələrə gəlmişdilər. (Bax: S.Ayvazyan. Qədim Ermənistanın tarix və metallurgiyasının bəzi məsələləri barədə, səh.102). Mesamor əlifbasından başlanan yollar bu cədvəldə belə yayılır: erməni əlifbası (V əsr), finikiya əlifbası (b.e.ə. VIII-VII əsrlər), hind əlifbası (b.e.ə. XV əsr), daha sonra cənubi sammit, yunan əlifbaları, Asiya, Afrika və Avropanın bütün əlifbaları... Təkcə Ayvazyanın fantaziyasının genişliyinə yox, həm də öz savadsızlığına görə heyrətamiz olan bu cədvəlin gənclik qəzeti «Komsomolets»də çap edilməsinə (15 noyabr 1968-ci il), Hayas yazısı haqqında nəzəriyyənin «Qarun» jurnalı tərəfindən müdafiə edilməsinə də təəccüblənirsən. S.Ayvazyan yazır: «Nəhayət, bir dəstə geoloqla birlikdə bizim aşkar etdiyimiz Mesamor hayas arxeologiya obyektini inkişaf etmiş dağ-mədən istehsalı və heroqlif yazı sistemi ilə Hayasın Ermənistanın Ayrarat vilayətinə daxil olması barədəki şübhələri büsbütün dağıtdı. Ermənistanda ilk dəfə tapılmış heroqlif yazısı, Mesamorun ayrı bir mədəniyyət abidəsi olması fikrini rədd edir. Onun məhz hayaslara (daha doğrusu, qədim ermənilərə) məxsusluğunu sübut edir... Urartu dövləti haqqında yüzillik ağılaşmaz fikir beləcə öz ömrünü başa vurdu». S.Ayvazyan Urartu barədə fikrin əhəmiyyətini itirməsini: 1) Movses Xorenatsinin Urartu barədə heç nə deməməsi; 2) Hayas ölkəsinin urartların bütün yerlərini əhatə etməsi; 3) Vandakı mixi yazıların ermənicə oxunması ilə əsaslandırır. Bu axıncı məsələyə S.M.Ayvazyanın «Erməni mixi yazılarının açılışı» (Yerevan, 1963) adlı kitabı həsr edilib; kitabda bir çox hallarda, bir-birindən çox uzaq olan, qeyri-dəqiq Urartu və erməni sözləri tutuşdurulur; müqayisə zamanı bu dillərin fonetik xüsusiyyətləri və quruluşu nəzərə alınmır. (Erməni dilində Urartu dilindən alınma sözlər vaxtilə Q.A.Qaplanyan və Qr. Acaryan tərəfindən göstərilmişdi).

Urartu mixi yazılarını ermənicə oxumaq üçün erməni-urartu sözlərinin bənzərliyini sübut kimi götürən S.Ayvazyan bilmir ki, o, təkcə Urartu yox, həm də assur mixi yazılarını ermənicə oxuyan A.Mordtmanın fikrini təkrarlayır. Halbuki bu fikir 150 il öncə deyilib və elm tərəfindən çoxdan rədd edilib.

Ermənistan SSR EA Rəyasət Heyətinin yığıncağında erməni tarix elminə ziyan vuran və təəssüf ki, kütləvi ədəbiyyata da yol tapan bu savadsız «nəzəriyyələrin» axınının qarşısını almaq məqsədilə dediyim iradlar bundan ibarətdir.

Akademik B.Piotrovski (Leninqrad)» (38).

1988-ci ildən 1991-ci ilədək Ermənistan Respublikasında aparılmış «etnik təmizləmə» nəticəsində erməni və sovet əsgərlərinin zor tətbiq etməsilə 259 azərbaycanlı kəndindən soydaşlarımız qovulmuşdular. Azərbaycan Respublikasının özündə isə ermənilərin təcavüzkar müharibəsi nəticəsində 1988-1994-cü illər ərzində yüzlərlə yaşayış, sənaye, ictimai iaşə, mədəni, sosial və təsərrüfat obyektləri yandırılaraq məhv edilmişdir.

1828-1989-cu illər ərzində indiki Ermənistan ərazisindən 2 milyondan çox azərbaycanlı didərgin salınmışdı. Əgər onlar didərgin salınmasaydılar, bu gün Ermənistan Respublikası ərazisində 8-10 milyon nəfər azərbaycanlı yaşayırdı.

4. Erməni terrorizmi

“Şəhərdə cəsədlərdən başqa müsəlman yoxdur» - 1918-ci ildə Bakıda olmuş ingilis konsulu A.E.MakDonell

Ermənilər son iki yüz ilə yaxındır ki, özlərinin bədnam şöhrət qazanmış, özgə xalqlara və millətlərə, xüsusilə də müsəlmanlara və türklərə qarşı terrorçuluq siyasətini davam etdirirlər. Bu üsulla onlar dünya ictimai rəyini çaşdırmağa,

onların diqqətini uydurma «erməni probleminə cəlb etməyə çalışır, məskunlaşdıqları ərazilərdə yerli xalqlardan yeni-yeni torpaq sahələri qoparmağa səy göstərmişlər.

Erməni terrorunun qurbanları, bir qayda olaraq əhalinin müxtəlif təbəqələri olmuşlar. Dünyanın sivil dövlətlərində belə özlərinə hörümçək toruna bənzər geniş terrorçuluq şəbəkəsi qurmuş olan ermənilər Türkiyə dövlətinə təzyiqlər göstərmək məqsədilə türk diplomatlarının və iş adamlarının «ovuna» çıxmağı da unutmamışlar. Amerikalı müəllif Səmyuel haqlı olaraq yazırdı ki, «1973-cü ildən 2001-ci ilə qədər erməni terrorçuları yüzdən artıq türk hədəfinə hücum etmiş, əksəri türk diplomatı olan 70 nəfərdən çox adamı öldürmüş, Ermənistanın «rəsmi» kilsəsindən isə adi məzəmmət də eşidilməmişdir» (1).

Məxfi fəaliyyətə malik olan və bədnam erməni generalı, faşistlərin lakeyi Dronun «şərəfinə» «DRO» adlandırılmış terrorçu təşkilatın «DRO-8», «DRO-88», «DRO-888» və «DRO-8888» şərti adları altında terrorçu filialları türk və müsəlman iş adamlarına və yeri düşdükcə dinc əhaliyə qarşı qanlı əməllər törətməkdə davam edirlər.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, 1975-ci ildə Beyrutda təsis olunmuş «Gizli erməni azadlıq ordusu» (ASOA) öz fəaliyyətini Suriyada qurmuşdur. Onun ətrafında 1000-ə yaxın xüsusi təlim keçmiş əsgəri vardır. Yarandığı gündən keçən altı il ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrində 19 türk diplomatını qətlə yetirmişdir.

«Ermənistanın qurtuluşu naminə gizli erməni ordusu» (ASALA) 1975-ci ildə Beyrutda yaradılmışdır. Onun hərbi və döyüş təlimləri üzrə bazası Suriyada yerləşir. Bu terrorçu təşkilatın qarşısında duran əsas vəzifələr - guya «işğal altında olan» erməni torpaqlarını azad etmək və nəticədə «Birləşmiş demokratik və sosialist Ermənistanı» dövlətini yaratmaq, «vətənə» qayıtdıqdan sonra erməni xalqına ən azı öz müqəddaratını özü təyin etmək hüququ qazandırmaq, ermənilərin uydurma «soyqırımını»nın guya tarixi bir həqiqət kimi Türkiyə tərəfindən qəbulunu təmin etmək.

ASALA-nın əsas terror aktları Azərbaycan və Türkiyə vətəndaşlarına və obyektlərinə qarşı yönəldilmişdir. Bu təşkilat tərəfindən hələ 1984-cü ilədək 42 türk diplomatı qətlə yetirilmişdir. Təşkilatın əsas simalarından biri olan Akop Akopyan Amerika mətbuatına verdiyi müsahibəsində açıq surətdə bildirmişdi ki, «bizim düşmənimiz – türk rejimi, NATO və bizimlə birgə olmayan ermənilərdir» (2).

ASALA təşkilatı 1980-ci ilin aprelində PKK ilə müqavilə imzalamışdır. Əldə olunmuş razılığa əsasən ASALA terrorçuların hazırlanması və maliyyələşdirilməsi məsələlərini öz üzərinə götürmüşdü. PKK öz növbəsində erməni terrorçuları ilə çiyin-çiyinə Türkiyənin dinc sakinlərinə və mülki obyektlərinə qarşı qanlı aksiyalarını davam etdirir. 1988-ci ilin dekabrında ASALA-nın lideri Akopyan öldürüldükdən sonra bu təşkilat üç yerə bölünmüşdür.

ASALA ilə əməkdaşlıq edən digər terrorçu erməni təşkilatlarından 1977-ci ildə yaradılmış «Yeni erməni dirənişi» (NAR), 1991-ci ildə yaradılmış «Erməni azadlıq hərəkatı» (AOD) təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edir. 1979-cu ildə ASALA tərəfindən yaradılmış «Erməni azadlıq cəbhəsi» adlı təşkilatın əsas məqsədi isə Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində terror aktları törətməkdən ibarət idi.

Erməni millətçi dairələrin 1988-ci ildə Moskvada yaratdığı «Erməni ittifaqı» təşkilatı ASALA ilə müntəzəm əlaqə saxlayan terrorçuların MDB məkanında fəaliyyətini təmin etmək, onları saxta sənədlərlə təchiz etmək məqsədi güdür. Görünür belə bir təşkilatın fəaliyyəti Rusiyada müəyyən dairələri tam qane edir.

ASALA tərəfindən 2001-ci ildə yaradılmış «Geqaron» terrorçu təşkilatının məqsədi Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ərazilərində türksoylu siyasi liderlərə, diplomatlara və biznesmenlərə qarşı terror aktları törətməkdən ibarət idi.

Fransada yaşayan erməni gəncləri tərəfindən 1981-ci ildə təşkil edilmiş «Orli qruplaşması» öz fəaliyyəti dövründə dünyanın müxtəlif ölkələrinin aeroportlarında onlarca

terror aktları törətmişlər. «Demokratik cəbhə» adlı təşkilat isə ABŞ, Kanada və Qərbi Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərərək Türkiyə dövlətinin süqutuna nail olmaq istiqamətində fəaliyyət göstərmişlər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, 2001-ci ildə yaradılmış «Apostol» (Ermənistanın müdafiə birliyi) terrorçu təşkilatının üzvləri əsasən Ermənistan, Suriya və Livan vətəndaşlarından ibarətdir. Bu təşkilatın da əsas məqsədi Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində terror aktları törətməkdən ibarətdir.

5. Erməni mentaliteti

«Ermənilər də adamdılar, amma evlərində çöməltmə gəzirlər» - Roma tarixçisi və yazıçısı Petroni

Erməni etnosu təbiətən, irsən xəstə doğulur. 1982-ci ildə Moskvada çap olunmuş Böyük Tibb Ensiklopediyasında erməni xəstəliyindən bəhs olunur. Orada qeyd olunur ki, erməni xəstəliyi nisbətən nadir genetik şərtlənmiş xəstəlikdir. Bu xəstəlik xüsusilə ermənilərdə, əsasən də cinsindən asılı olmayaraq uşaq və yeniyetmə yaşlarından başlanır (1).

«Qabusnamə» adlı tarixi-bədii farsdilli qaynaqda qeyd olunurdu ki, «Ermənilərin eybi: bədfel, kündəbədən, oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş sevən, ürəyi xıltlı, ağasına düşməncilikdir. Ümumiyyətlə, onlar başdan-ayağa müsbətdən çox mənfiyə yaxındırlar» (2).

Erməni etnosunun formalaşmasında və onun sonrakı taleyində kilsənin və keşişlərin, erməni feodal və əyanlarının həlledici rolu olmuşdu. Əgər erməni kilsəsi və keşişləri olmasaydı, bugünkü ermənilər və onların da az-çox özgə xalqların təsiri altında yaranmış mədəniyyətləri də olmazdı. Lakin tarix sübut etmişdir ki, ermənilərin başına gələn əhvalatlarda daha çox özlərinin, özlərinin də içəri-

sində keşişlərinin rolu böyük olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, hələ orta əsrlər dövründə ermənilərin katolikosu Nerses (1166-1173) ermənilərə müraciətlə demişdi ki, ermənilər «bizim günahlarımız üzündən dünyanın bütün uzaq ölkələrinə yayılmışlar» (3).

Erməni etnosunun xarakterinə nəzər yetirsək görürük ki, yalan danışmaq, insanları aldatmaq, onlara fırıldaq gəlmək, verdiyi sözün üstündə durmamaq, vədinə xilaf çıxmaq, tamahkarlıq, oğurluq, paxıllıq, etibarsızlıq sanki onların qanına hopmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, rus çarı II Nikolaya ermənilər haqqında təqdim edilmiş xüsusi məruzədə də qeyd olunurdu ki, «əgər qədim və yeni ən yaxşı erməni tarixçilərini diqqətlə oxusaq, bu xalqın görkəmli mütəfəkkirlərində mövcud olmuş erməni gerçəkliyinə qaranlıq, tutqun görüşlərdən sarsılırsan. Tamahkarlıq, fitnə-fəsad, andı pozma, satqınlıq, riyakarlıq görünür ki, bu tayfanın başlıca milli xüsusiyyətləridir» (4).

Erməni etnosunun yuxarıda sadalanan mənfi keyfiyyətləri əslində onları nəinki Şərq xristianları arasında, bütövlükdə bütün dünya xristianları arasında xeyli gözdən salmışdır. İspan coğrafiyaşünas alimi M.Ksimeues ermənilərin «soyqırımına» məruz qalmaları barəsində iddialarının başdan-başa uydurma və saxtakarlığın ən vəhşi ixtirası adlandıraraq qeyd edirdi ki, o, bütün şərq xalqları arasında yalan deməkdə ən mahir, səriştəli və öyrəncəlisinin ermənilərin olmasını» müşahidə etmişdir» (5).

Yuxarıda deyilən fikirlərlə əlaqədar olaraq Amerikalı müəllif Səmyuel yazırdı: «Həqiqət burasındadır ki, ermənilər pis və satqın əsgərlər olmaqla bərabər, eyni zamanda yalan ustası idilər və heç nəyin hesabına nə isə qopartmaq üçün fırıldaq əl atırdılar. Onların heç nədən xəbərsiz xristian dünyasına sırıdığı «iyirminci əsrin ilk genosidi» əslində «əsrin ilk şişirdilmiş yalanı» (6) idi.

Ermənistana yardım üzrə Müttəfiqlərin komissarı olmuş polkovnik Haskell formal olaraq öz vəzifəsindən 1920-ci il avqustun 1-də istefa verdi. Növbəti ay Londonda Xarici İşlər

Nazirliyinə çağırılarkən o, «ermənilərin çörekətirən, «profesional dilənçilər» olduğunu bəyan etdi. Ermənilərin idarəçilik bacarığına Britaniya hökumətinin özündə inam az idi» (7).

Bu dövrdə Britaniya XİN-nin zabiti Duayt Osborn Londondakı ofisində polkovnik Həskell ilə görüşü haqqında yazmışdır: «O, Ermənistanla, ermənilərin indisi və gələcəyi ilə çox maraqlanırdı və hər ikisi haqqında mənim heç vaxt eşitmədiyim məlumatlar verdi. Ölkə çöllükdür, xalq isə professional dilənçilərdən savayı heç nə deyil. İrəvan Respublikasından kənarında yaşayan varlı ermənilər öz aclıq çəkən həmvətənlərinə bir qara qəpik də verməz, İrəvandakı varlılar isə küçələrdə ölən qaçqın uşaqlarının yanından keçər və qaçqınlara baxmaq üçün xəstəxanalarda işləməkdən qətiyyətlə imtina edirlər. Muzdlu dayələr isə xəstəxanalardan pula gedə bilən şeyləri çırpışdırıb satacaqdır.

Onlar oğru və yalançıdırlar, tamamilə şərəfsiz, özlərinə kömək etməyi bacarmayan, başqasına kömək etməyi istəməyən və tamamilə minnətdarlıq hissi olmayan adamlardır. Onlarda vətənpərvərlik hissi yoxdur. Ölkədə nə inzibətçilik, nə də siyasi bacarıq yoxdur, artırmaq üçün nə pul var, nə də təbii ehtiyatlar. Özlərini təmin etmiş xarici ermənilər isə ...nə milli evləri üçün xərc çəkəcəklər, nə də vətənə qayıdacaqlar...». Bu fikirlərə Dövlət Katibinin müavini Lord Hardinq bu münasibətlə əlavə etmişdir ki, «ermənilərin xarakterini bildiyimə görə mən bu sözlərə qətiyyənlə təəccüblənmirəm» (8).

Britaniyanın vitse-konsulu kapitan Dikson 1908-ci il sentyabrın 30-da səfir Louterə belə bir məlumat göndərmişdir: «Mənim öyrənə bildiyimə görə, tabeliyimdə olan erməni qəddar, xəsis, yaltaq, prinsipsiz, yalançı və oğrudur; ona azadlıq verilsə, bu pis keyfiyyətlərinin heç birini itirməyəcək, üstəlik sırtığa, yekəxanaya və despota çevriləcəkdir. Onda əclafcasına oğurluq itiliyi var, bu keyfiyyət bu ərazidəki savadsız adamlar arasında ağıllı təsir bağışlayır» (9).

Avropa alimlərindən Körte erməni etnosunu tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: «Türkiyədə sizi aldadan birinə rast gəlmişsinizsə, bilin ki, bu şübhəsiz bir ermənidir. Məmləkətin xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olan Eskişehirli böyük bir xristian səyyah mənə təcrübələrinin ona bunu öyrətdiyini söylədi: «Bir türk ilə iş görəcəyiniz halda müqavilə bağlamağa lüzum görmürəm, onun sözü yetər. Amma bir yunan və ya başqa bir xristianla iş görəcəyiniz yazılı bir müqavilə bağlamam. Bu şərtədir. Ermənilərə gəlincə, onlarla yazılı da olsa heç bir müqavilə bağlamaram. Çünki heç bir müqavilə onların yalan və hiylələrinə qarşı bir təminat verməz» (10).

İngilis müəllifi Harold Armstrong erməniləri «çox gic və adamayovuşmaz insanlar, həsəd aparən (antik müəllif Tatsit də ermənilərin bu xüsusiyyətini qeyd etmişdi-A.M.) və başqası haqqında pis danışan» adamlar kimi təsvir etmişdir. O, ermənilər haqqında müşahidələrini belə tamamlayır: «Onlar bic, yarışanda qopmayan, məxfiliyə meyilli, məkrli və fırlıdaqçıdırlar. Dindən böyük məharətlə bəhrələnilir, lakin ondan satqınlıq və paxıllıqlarının örtüyü kimi istifadə edirlər» (11).

Ermənilərə xas olan mənfi xüsusiyyətlər digər xalqların ədəbi yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Ermənilər gerçək həyatda malik olduqları xüsusiyyətlərilə də bədii əsərlərdəki mənfi obrazlara çevrilirdilər. Rus bellestrikasının nümayəndəsi Leskovun «Soboryane» əsərində həmçinin olduqca böyük təzli erməni Termosesov haqqında söhbət açılır. O, «məktəb yaşlı uşaqlara noxud oğurlamağı tövsiyə edir». Müəllif əsərin başqa bir yerində qəhrəmanlarından birinin dili ilə ona müraciətlə – «siz çox hiyləgərsiz» deyir (12).

Bu gün ermənilərin ədəbiyyat sahəsində az-çox nələri varsa, bütün bunlar türk xalqları ilə, xüsusən də sonralar Azərbaycan türkləri ilə qonşu olmaları sayəsində əldə edilmişdir. Bu işdə poeziya sahəsi də istisna deyildir. Erməni müəllifi Qukasyan həmçinin akademik M.Abeqyanın belə bir fikrini təsdiq edirdi ki, erkən orta çağ erməni poeziyasında qafiyəli

şeir Azərbaycan və başqa türk dillərinin təsirlə meydana gəlib. Bu fikirləri incəsənət sahəsinə də şamil etmək olar. Belə ki, erməni əsilli akademik Marr, ermənilərin başqa xalqların təsiri altında mədəni cəhətdən müəyyən inkişafa çatdıqlarını belə qələmə almışdır: «Aninin erməni incəsənəti öz yüksək inkişafını erməni çarları dövründə deyil, erməni dövlətinin süqutundan sonra tapmışdı» (13).

Ermənilər tərəfindən başqa xalqların mənəvi sərvətlərini oğurlayıb özlərinə mədəniyyət yaratmaq cəhdləri qədim zamanlardan bir ənənə halını almışdı. Hətta erməni fahişələri də özlərinə müştəri toplamaq üçün başqa xalqların mahnılarına göz dikmişdilər. Rus müəllifi Tronski yazırdı ki, «Qədim dövrlərdə Yunanıstan monastrlarında erməni anahidləri (qeyri-qanuni yolla dünyaya övlad gətirənlər-bunlar haqqında birinci fəsildə bəhs etmişdik) yunanların müqəddəs muza nəğmələrini oxumaqla özlərinə həmfikirlər tapmağa çalışdıqları zamanlarda onların belə nəğmələr oxuması Yunanıstanda rəsmi qaydada yasaqlandı. Monastrların qapıları anahidlərin üzünə bağlandı və beləliklə, ermənilər yunanların muzalarını özünüküləşdirib onların müqəddəsliyinə xələl gətirə bilmədilər. Məcbur oldular ki, yunanların müqəddəs mahnılarını oxumağı tərgidib ermənilərin yüngül gecə-küçə mahnıları ilə özlərinə müştəri yığsınlar» (14).

Erməni dilində milli koloritli məhəbbət dastanlarının olmaması qabaqcıl fikirli sənətkarları daima düşündürmüşdür. Təsadüfi deyil ki, ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqlarına gəlib məskunlaşandan sonra, onlar yerli Azərbaycan türklərinin yüksək mədəni nailiyyətləri ilə üzləşmişdilər. Ermənilər vaxtı fəvqə verməyərək Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrini nəinki mənimsədilər, hətta onları utanmadan öz adlarına çıxmağa, özünüküləşdirməyə başladılar. Bütün bunları etiraf edən erməni müəllifi Q. Ağayan yazırdı ki, «bizim aşuqların mahnılarıyla qarışıq dastanları yoxdur, bunlar ancaq türkcədir» (15).

Erməni müəllifləri XIX əsrin II yarısından etibarən Azərbaycan nağıllarına da tamah salmışlar. Təsadüfi deyil ki, Qaza-

ros Ağayan 1887- ci ildə yazdığı «İşıqlı və qaranlıq dünyalar» adlı nağılı olduğu kimi, «Məlikməmməd» nağılından götürmüşdür. O, sadəcə olaraq Məlikməmmədin adını dəyişib Qurgen qoymuşdur. Beləliklə, Azərbaycan xalqının tarix boyu yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin - abidələrin, tikililərin, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin ermənilər tərəfindən özəlləşdirilməsi, oğurlanması prosesi bu gün də davam etdirilir. Ermənilərin həyasızlığı o həddə çatmışdır ki, Azərbaycanın milli musiqi alətlərini, o cümlədən sazı öz adlarına çıxarmaqla kifayətlənməyərək, Azərbaycan milli mətbəxinə də soxulmuşlar. Qədim türk sözlərindən törəmiş basdırma, dolma, qovurma və başqa xörəklərin adlarına şerik çıxan ermənilərdən hər şey gözləmək olar.

Ön Asiyaya, sonralar Qafqaz bölgəsinə səyahət etmiş bir sıra məşhur səyyahlar və coğrafiyaşünas alimlər də ermənilər ilə ünsiyyətdə olmuş və onların hansı mənəvi normalara malik olmaları barəsində çoxlu fikirlər söyləmişlər. Fransız səyyahı qraf de-Şole ermənilər haqqında yazırdı ki, «...onların haramzadılığı elə mənfur, alçaqlığı elə həqarətli, əclafılığı elə hiddət doğurandır ki, mənim onlarla heç vaxt yaxınlığım olmamışdır».

Alman səyyahı Alfred Körtə özünün «Anadolu eskizləri» əsərində qeyd edirdi ki, «bu əyalətlərdə xalqla təmasda olan hər bir adam türklərə hörmət və məhəbbət bəslər, yunanları ləyaqətsiz sanar, ermənilərə isə nifrət edər və ikrah hissi ilə yanaşar... «Bir yunan iki yəhudini, bir erməni isə iki yunanı aldada bilər» zərb-məsəli hər yerdə özünü doğruldur. Qətiyyətlə demək olar ki, əgər sizi Anadolunun harasındasa aldadıblarsa, onda yəqin bilin ki, siz erməniyə rast gəlmisiniz» (16).

Qədim dünya tarixinin məşhur mütəxəssisləri, «Ümumdünya tarixi» adlı fundamental əsərin müəllifləri doktor Vinkler, Karl Nibur və Henrix Şure yazırdılar ki, erməni xalqı özünün «riyakarlığı, hiyləgərliyi» ilə fərqlənir, «çürütmə fermenti» olub «təhlükəli bir tüfeyli kimi hər sağlam bədəni üzür,

dağdır» və «alverçi fırlıdaqılığı əsrlər boyu inkişaf edən və vücudunda inkaretmə və skeptizm kimi dağdııcı qüvvələrin fəaliyyət göstərdiyi yəhudi tayfası ilə öz xarakterinə görə maraqlı və ibrətamiz paralel təşkil edir».

Təsadüfi deyil ki, belə bir tör-töküntü xalq zaman-zaman özlərinə uydurma tarix yaratmaqla məşğul olmuşdur. Veliçko qeyd edirdi ki, «əgər erməni tarixinin üz qabığı üçün «uydurma» sözündən başqa bir söz axtarsaydıq, «xəyanət» sözündən heç vəchlə yayına bilməzdik» (17).

Göründüyü kimi, ermənilərin qısa şəkildə gerçək tarixini beləcə qələmə aldıq. İnanmaq olar ki, ermənilər layiq olduğu qiyməti almışlar.

ƏDƏBİYYAT

I FƏSİL

1. Erməni etnosunun mənşəyi

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

2. Тревер К.В. Очерки по истории культуры Древней Армении. М-Л, 1953, с. 294.

3. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. М., 1968., с. 209, 229.

4. Там же. с. 224.

5. История древнего Востока. т. 2, М., 1983, с. 46.

6. Дьяконов И.М. Предыстория., с.232.

7. Капанцян Г. Хайаса., с.163.

8. Налбандян В.С. Армянская литература. М.,1976. с.7.

9. Капанцян Г. Хайаса., с.157.

10. Плиний. Натуральная история. V, 83.

11. Дьяконов И.М. Предыстория..., с. 226.

12. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской обл.,

13. Манук Абемян. История армянской литературы. Эриван. 1975, с.11.

14. Величко В. Кавказ. СПб., 1904. с. 59.

15. Капанцян Гр. Хайаса-колыбель армян., с.17.

16. Джавахашвили М.И. История грузинского народа. Тифлис, 1916, с. 14.

17. История Армении Моисея Хоренского. М.,1893. с.221

18. Капанцян Г. Хайаса., с. 159.
19. Там же. с. 126-127.
20. Там же. с. 126-127.
21. Ксенофонт. Киропедия. Кн. 3. гл. 2. с. 17-24.
22. Манандян Я. Критический обзор истории армянского народа., с. 40-42.
23. Вермишевъ Х.А. Материалы для истории грузино-армянскихъ отношений. СПб., 1904. с. 69.
24. Капанцян Г. с. 161.
25. Там. же., с. 162.
26. Капанцян Гр., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван, 1940, с. 76.
27. Величко В. Кавказ. с. 148.
28. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. М., 1972, с. 42.
29. Страбон, XI, 14, 16.
30. Периханян А.Г. Храмовые объединения Малой Азии и Армении. М., 1959, с. 129.
31. Капанцян Г. Хайаса., с. 119.
32. Хачатрян А. История Армении в клинописный период. Эреван, 1933, с. 49.
33. К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т. 21. М., 1961, с. 69.
34. Капанцян Г. Хайаса., с. 86.
35. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные. т. 3, с. 131.
36. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные. т. 3, с. 131.
37. Шопен И. Исторический памятник., с. 707.
38. Avetisyan T.M. Erməni soyardları (ermənicə), İrəvan, 1987, s. 112-114.
39. Хачатур Абовян.
40. Капанцян Г. Хайаса., с. 149.
41. Ağasi Yesayan. Erməni məsələsi və beynəlxalq diplomatiya (ermənicə), İrəvan, 1965, s. 24.
42. Капанцян Г. Хайаса., с. 163.

43. Еремян С.Т. Нашествие киммерийцев и скифских племён и борьба Урарту и Ассирии против кочевников. – «Историко-филологический журнал» 1968, № 2. с. 93-94.
44. Капанцян Г. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян – Древняя Малая Азия. Ереван, 1956, с.150.
45. Меликишвили Г.А. К истории Древней Грузии. с. 225.
46. Ksenefont. II, 4, 2.
47. Strabon. XI, 13, 9.
48. Сочинения Корнелия Тацита. т. 2, СПб., 1887, с. 112.
49. Капанцян Г. Хайаса., с. 151.
50. Хазанов А. Социальная история скифов. М., 1985.
51. Величко В.И. Кавказ.
52. История Армении Моисея Хоренского. М., 1893, с. 4.
53. Дьяконов И.М. Предыстория., с. 174.
54. Пиотровский Б.Б. Ванское царство. М., 1959.
55. Капанцян Г. Хайаса., с. 246.
56. Там же. с. 140.

2. Ermənilər böyük dövlətlərin hakimiyyəti altında

1. Капанцян Г., с. 157.
2. Ksenofont. Anabazis. III, 5,17.
3. Адонц Г. Армения в эпоху Юстиниана. М., 1968.
4. Richard G. Novannissian. The republic of Armenia. Los Angelos, vol. 2, p. 332.
5. История армянского народа., с. 80.
6. Ишханян Б. Народности Кавказа (Статистико-экономическое исследование), Петроград, 1916, с. 16.
7. Musa Kalankatlı. Alban tarixi. I kitab, 9-cu fəsil.

8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. т. 1, М., 1974, с. 172-173.

9. Микаэлян Г.Г. История Киликийского армянского государства. Эреван, 1952, с. 51.

10. Жорж де Малевил. Армянская трагедия 1915 года. Б., 1990, с. 15-16.

11. Ишханян Б. Народности., с. 18.

12. Тацит Корнелий. Сочинения. т. 2, СПб., 1887, с. 395-396.

13. Тацит. Анналы. XV, 2.

14. М.Хоренский. кн.2, гл. 8.

15. М.Хоренский. кн. 2, гл. 8.

16. История Агвании. Кн. 1, гл. 5.

17. Степанос Орбелиан. Из истории рода Сисакан. Научный архив института истории АН Азербайджана. Инв. № 1274.

18. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. М. 1968, с. 421.

19. Адонц Н. Там же., с. 221.

20. История Агвании. Кн. 3, гл. 1.

21. Моисей Хоренаци. кн. 1, гл. 12.

22. Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи багратидов и Византия 9-11 вв. М., 1988, с. 217.

23. Налбандян В.С. Армянская литература. М., 1976, с. 9.

24. Там же., с. 18.

25. Мелик-Бахшян С.Т. Месроп Маштоц. Ереван., 1962, с. 26.

26. История армянского народа., с. 89.

3. Ermənilər sasani-bizans münasibətləri sistemində

1. История армянского народа. Ереван, 1980, с. 80.

2. Фавст Бюзанд, кн. 3, гл. 18.

3. Налбандян В.С. Армянская литература. М., 1976, с. 23.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. т. 1, М., 1974, с. 453.
5. Фавст Бюзанд. кн. 5, гл. 34.
6. Очерки истории СССР, 3-9 вв. М., 1958, с. 173.
7. Адонц Г. Армения в эпоху Юстиниана., с. 206-207.
8. Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия 9-11 вв. М., 1988.
9. Тер-Гевондян А.Н. Армения и Арабский халифат. Ереван, 1977, с. 33.
10. Микаелян Г.Г. История Киликийского., с. 51.
11. Налбандян В.С. Армянская литература. М., 1976, с. 18.
12. Тер-Гевондян А.Н. Армения и Арабский халифат., с. 33.

4. Erməni etnosu bizans-ərəb münasibətləri sistemində

1. Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи багратидов и Византия 9-11 вв. М., 1988, с. 104.
2. Erix Fayql. Un Mutle de la Terreur...
3. Тер-Григорян. Борьба Арцага с арабскими захватчиками в 9 веке. Б., 1942, с. 42.
4. Манандян Й.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Эреван, 1954, с. 274.
5. Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1973, с. 144.
6. Моисей Хоренаци. История Агвани. Кн.1, гл. 12.

5. Ermənilər bizans-səlcuq münasibətləri sistemində

1. Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 2, Одесса, 1880, с.139
2. Заборов М. Крестоносцы и их походы на Восток в 11-13 веках. М., 1962, с. 62.

6. Avropa və Monqol hökmdarlarının siyasətində ermənilərin rolu

1. Киракос Гандзакечи. История Армении. М., 1976, с. 206.
2. Манандян, т. 3, с. 204.
3. Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. М., 1962, с. 17.

II FƏSİL

1. Ermənilərin qızıl çağı-Osmanlı hakimiyyəti illəri

1. Douglas Dakin: The Unification of Greece, 1770-1923, London, 1972, p. 6.
2. Положение армян в Турции. СПб., 1896, с. 357.
3. Налбандян М. Сочинения. т. 2, М, 1947, с. 357.
4. Письмо К.Маркса к Либкнехту К. Архив Маркса и Энгельса, т. 4, М., 1932, с. 380.
5. Папазян С. Учебник национальной истории. Константинополь, 1863.

6. Лео. Идеология, революции турецких армян. Париж, т. 1, с. 27.
7. Крунк, 1862, с. 610.
8. Архив Внешней Политики Российской Федерации. Политархив, д. 3433, л. 60, из письма Нелидова № 161.
9. Отчет о поездке по Азиатской Турции генерального штаба подполковника Томилова в 1904 г. ч.1, СПб., 1907, с. 292-294.
10. Записка генерального консула России в Эрзеруме Маевского.
11. Там же. с. 27-28.
12. Там же. с. 28.
13. Чалхушьянь Гр. Армянский вопрос и армянские погромы в России. Ростов на-Дону, 1905, с. 25.
14. Эенелкумай АТАСЕ Аршиви, ну. 4/3671, к/с. 2820, дос. 69, ф. 2-5 в я ну. 1/31 к/ с. 2287, дош. 12. ф. 6.
15. Səmyuel A. Uimz. s. 51.
16. Səmyuel A. Uimz. s. 206.
17. Səmyuel A. Uimz. s. 85.
18. McCarthy. Death and Exile. p. 197.
19. Rafael de Nogales. Four Years Beneath the Crezcent. New York, 1926, p. 29.
20. Səmyuel A. Uimz. s. 80.
21. Makkarti C., Makkarti K. Türklər və ermənilər. B., 1996, s. 68, 73.
22. Маргосян С.С. Западная Армения в конце XIX в., с. 322.
23. Борян В. А. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч.1, М., 1929, с. 663.
24. Justin McCarthy., p. 224-225.
25. İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi, nu. 371 (6504) E. 8519.
26. Foreign Office, nu. 371/6556/ E. 2730/800/44.

27. Livre Bleu du Gouvernementement Britannique concernant le traitement des Armeniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916). Documents presentes au Viconte Bryce. Paris, 1987. p. 104, 141.

28. Агаян Ц.П. Победа советской власти и ... с. 32.

29. Richard G. Hovannissian. Vol. 1, p. 91.

30. Erix Faygl...

31. Facts from the Turkish Armenians... p. 36-37.

32. Facts from the Turkish Armenians... p. 14-16.

33. Facts from the Turkish Armenians... p. 17.

34. The New Republic. 11.11.1928. № 40.

35. San Francisco Chronicle. 11.12.1983.

36. Архив отдела изучения военной истории и стратегии Генерального штаба Турецкой Республики. Шкаф первой мировой войны, полка 401, дело 1578, л. 1-24, 1-67.

37. Justin McCarthy: Death and Exile the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims. New-Jersey, 1995, p. 199.

38. Архив отдела изучения военной истории и стратегии....

39. Səmyuel A. Uimz., s. 89.

40. Rawlinson A. Adventures in the Near East, 1918-1922, London, 1924, p. 227.

41. Yənə orada. s. 205.

2. Ermənilər Rusiya-İran münasibətləri sistemində

1. Агаян Ц.П. Победа советской власти и возрождение армянского народа. М., 1981, с.16.

2. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898, с.201.

3. Аракелов Роберт. Нагорный Карабах. Виновники трагедии известны. Б., 1991, с. 12.

4. Иоаннисян А.А. Армяно-русские отношения в XVIII веке. Т. 2, ч. 1, Ереван, 1964, с. XXVII.

5. Дубровин З. История войны и владычества русских на Кавказе. СПб., 1886, с. 148.
6. Москва МДЦТА ЩАФ иш 4326, с. 129.
7. Дубровин Н. История войны и ., т. 4, с. 137.
8. Акты Кавказской Археологической Комиссии, т. 2, с. 590.
9. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. т. 4, с. 148.
10. Там же. с. 150.
11. Потто В. Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902, с.12.
12. Парсамян В.А. История армянского народа., с. 44
13. Григорян З. Участие армян в русско-персидских войнах начала XIX века. - «Вопросы истории», 1951, № 4, с. 19.
14. Нерсисян М. Из истории русско-армянских отношений. Кн. 1, Ереван, 1956, с. 227
15. Лео. История Армении. ч. 2, с. 249.
16. Юзефович Т. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб, 1869, с. 222.
17. Парсамян В. История армянского народа., с. 49.
18. Глинка С. Переселение армян... с. 57
19. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии. СПб, 1886, т. 4, с. 10.
20. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян... Сочинения. т. 2, с. 341.
21. Там же..
22. Глинка С. Описание переселения армян... с. 103.
23. Агаян Ц.П. Победа советской власти и возрождение армянского народа. М., 1981, с. 27.
24. Акты Кавказской Археологической Комиссии. 1870, т. 4, с. 38-39.

25. Парсамян В.А., Погосян С.А., Арутюнян Н.Р. История армянского народа. Армучпедгиз, 1962, с.131, 158.

26. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России., с. 110-111.

27. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье предстоящих распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с. 63.

28. Там же.

29. Величко В.А. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы., с.63.

30. Шепотьев А. Доклад о спорных Кавказских территориях, на которые имеют права самоопределившиеся Азербайджанские тюрки. Известия Азерб. АН, 1990, № 2, с.44.

31. Величко В.Л. Кавказ. с. 107.

32. Колониальная политика царизма в Азербайджане, часть 1, М., 1936, с. 43

33. Там же. с. 49.

34. Там же. с. 56.

35. Там же. с. 56-64.

36. Там же. с. 59.

37. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии. Тифлис, 1886, с. 10.

38. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу на Мугани., с.63.

39. Величко В.А. Кавказ., с. 200.

40. Там же. с. 113.

3. Erməni-gürcü ziddiyyətləri

1. Величко В.Л. Кавказ. СПб, 1904, с. 63.

2. Вермишевъ Х.А. Материалы для истории грузино-армянскихъ отношений. СПб, 1904, с. 48.

3. Ахалцыхская нетерпимость. - «Кавказ», 08.04.1897, № 9.
4. Ишханянъ Б. Экономические и общественные основы армяно-грузинского антагонизма. Тифлис, 1914, с. 38.
5. Там же. с. 42.
6. Д-рь. Н.Эристовъ-Шарвашидзе. Памятная записка о нуждах грузинского народа. М., 1906, с. 34-35.
7. Сенковский. Библиотека для чтения. СПб. 1838, с.151.
8. Величко В.А. Кавказ. с. 63.
9. Братская помощь, изд.-е 2-е, с.562.
10. Чавчавадзе И.П. Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902, с. 3.
11. Там же. с. 123.
12. Мамулов. Армяне в Грузии. М., 1995.

4. Erməni - kürd ziddiyyətələri

1. Мшак. 1880, № 161.
2. Herand Pasdermaciyan. Tarixə Ermənistan. Tehran, 1369, farsca, s. 446.
3. Амаяк Сирас. Родимый край. М., 1979, с. 150.
4. Там же. с. 158.
5. FO 371/6265/ E 23: Report by Colonel Stokes on the situation in Armenia. 24.2.1920.

III FƏSİL

1. Erməni daşnak hökumətinin fəaliyyəti

1. Alen W.E.D. Paul Muratof. Caucasion Battlefields : A history of the Turco-Caucasian border 1828-1921, Cambridge, 1953.

2. Бакинский рабочий, 28.05.1918.
3. Bristol War Diary. 14 August 1922, US 867.000/1540.
4. Səmyuel. s. 252.
5. Richard G. Novannissian. vol. 2, p. 404.
6. Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. Исторические записки. М., 1938, с. 79-107.
7. Richard G. Novannissian. vol. 1, p. 53.
8. Səmyuel. s. 363.
9. Richard G. Novannissian., p. 450.
10. Исторические записки. М., 1938, с. 79-107.
11. Там же. с. 80.
12. Richard G. Novannissian. p. 180.
13. Центральный партийный архив при ЦК КПСС, ф. 461, с. 1, доклад № 45252, л. 1.
14. Революционный Восток. 1936, № 2-3, с. 92-93.
15. Richard G. Novannissian. vol. 3, p. 141.
16. Səmyuel. s. 363.
17. MLI Ermənistan filialı, f. 85, siy.13, iş 75, v. 2.
18. Исторические записки., с. 79-107.
19. Zaven Korkodyan. Sovet Ermənistanının əhalisi. 1831-1932. İrəvan, 1932, ermənicə, s.184.
20. Ermənistan MDTA. f. 4043, iş.17, s. 3.

2. Ermənilər sovet hakimiyyəti illərində

1. Архив Армянского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 85, оп.14, д. 36, л. 29.
2. Новый Восток, № 3, 1929, Лозаннская конференция., с.33.
3. «Nor uği», İrəvan, 1929, № 1, s.369.
4. Правда. 24.12.1947.
5. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Б., 1992, с. 85.

3. Ermənilər və Azərbaycan türkləri

1. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. т. 4, Тифлис, 1884, с. 123.
2. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч. 1, М., 1823, с. 5.
3. Памятники армянской агиографии. Вып.1. Перев. с древнеармянского К.С.Тер-Давтяна. Ереван, 1973, с.254.
4. Зулалян М.К. Армения в первой половине XVI в. М.,1971, с. 30.
5. Закарий Канакерци. Хроника. М., 1969.
6. Пайчадзе Г.Г. Георгиевский трактат. Тб.,1983, с.57.
7. Папазян А.Д. Персидские указы Матенадарана. (вып. 1,15-16 вв., Ереван, 1956).
8. Şarden J. Parisdən İsfahana səyahət., s. 65.
9. Yervand Şahəziz. Qədim Yerevan. s. 74.
10. Парсамян В.А. История армянского народа 1801-1900 г. кн., 1, Ереван, 1977, с.88.
11. Там же., с. 6.
12. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. Л., 1949, с. 52.
13. Справка прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, представленная в 1907 г. Святейшему Синоду.
14. Тер-Григорян Т.И. Борьба Арцаха с арабскими захватчиками в IX веке. Б., 1942, с. 3.
15. Мовсес Хоренаци. История Армении. М., 1983, кн.2, с. 25.
16. Меликишвили Г.А. К истории Древней Грузии. Тб., 1959, с.341, 353.
17. Erməni Sovet Ensiklopediyası. с. III, İrəvan, 1977, s. 571.
18. Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. М., 1831, с.87.

19. Там же. с. 48.
20. Шопен И. Состояние армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с. 186, 510, 518.
21. Там же. с. 525.
22. Ermənistan MDTA. Lazarev fondu, iş 22, s.65-68.
23. Величко В.Л. Кавказ. СПб., 1904.
24. Трубецкой Н.С. О народах Кавказа. – Наследие. 2003, № 7, с. 22.
25. Шавров Н.Н. с., 59.
26. Там же., с. 60.
27. Səmyuel. с. 1, s. 30.
28. Кавказский календарь на 1903 г. под редакцией Кондратенко. Тифлис. 1903, с. 250-253.
29. Səmyuel. s. 363.
30. Величко В. Кавказ., с. 131.
31. Там же. с. 137.
32. Государственный Исторический Архив Российской Федерации. Ф. 841, к.7, д. 290, л. 39.
33. Шавров Н.Н. с. 60-61.
34. Səmyuel A. Uimz. s. 205.
35. Seyid Əhməd Kəsrəvi. Tarixə hıcdəhsaleye Azərbaucan. Tehran, 1340 (1961), farsca, s. 732-733.
36. Киров С.М. Статьи, речи, документы. Т.1, 1936, с. 146.
37. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Воронеж. 1930.
38. «Известия» института Истории АН Армянской ССР. № 3, 1971.

4. Erməni terrorizmi

1. Səmyuel A. Uimz. s. 183.
2. New-York Times. 01.08.1980.

5. Erməni mentaliteti

1. Большая Медицинская Энциклопедия. Е 19, изд.3, М., 1982, с. 67-68.
2. Qabusnamə. В., 1963, s. 121.
3. Нерсес Благодатный. Послание (Энциклика). Эчмиадзин. 1865, (на армянском языке), с.1-2.
4. Справка прокурора Эчмиадзинского...
5. Səmyuel A. Uimz. s. 45.
6. Yənə orada. s. 188.
7. Richard G. Novannissian. vol. 3, p. 429.
8. Ibid. p. 248-249.
9. FO 371/560/37689:Dickson to Lowther, 30.9.1908.
10. Korte. Les Armeniens en Anatholie. p. 52.
11. Harold Armstrong: Turkey in Travel. London, 1925, p.224
12. Лесков Н.С. Сочинения. т.1, Соборяне. М., 1989, с.188, 195.
13. Марр. Н.Й. О результатах творчества Руставели и его поэме. Тбилиси, 1964, с. 102.
14. Тронский И. М. История античной литературы. 3-ое издание. М., 1980, с. 46.
15. Antonyan Q. Ədəbiyyatda erməni-Azərbaycan dostluğu. İrəvan, (ermənicə), 1962, s. 31
16. Korte. Les Armeniens en Anatholie. p. 62-63.
17. Величко В. Кавказ. СПб., 1904.

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL: Ermənilər qədim və orta əsrlərdə	3
1. Erməni etnosunun mənşəyi	3
2. Ermənilər böyük dövlətlərin hakimiyyəti altında	17
3. Ermənilər sasanı-bizans münasibətləri sistemində	28
4. Erməni etnosu bizans-ərəb münasibətləri sistemində	32
5. Ermənilər bizans-səlcuq münasibətləri sistemində	36
6. Avropa və Monqol hökmdarlarının siyasətində ermənilərin rolu	39
II FƏSİL: Ermənilər yeni dövrdə	42
1. Ermənilərin qızıl çağ-İsmanlı hakimiyyəti illəri	42
2. Ermənilər Rusiya-İran münasibətləri sistemində	61
3. Erməni-gürcü ziddiyyətləri	77
4. Erməni - kürd ziddiyyətləri	82
III FƏSİL: Ermənilər ən yeni dövrdə	84
1. Erməni daşnak hökumətinin fəaliyyəti	84
2. Ermənilər sovet hakimiyyəti illərində	90
3. Ermənilər və Azərbaycan türkləri	93
4. Erməni terrorizmi	109
5. Erməni mentaliteti	112
Ədəbiyyat	119

Nəşrin redaktoru:

Sevinc QOCAYEVA

Kompyuter dizaynı:

Ceyhun MAHMUDOV

Araz AŞUROV

ATAMOĞLAN MƏMMƏDLİ
ERMƏNİLƏRİN GERÇƏK
TARİXİ

BAKI-2008

Yığılmağa verilmişdir 14.01.2008. Çapa imzalanmışdır 31.01.2008.
Kağız formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Şerti çap vərəqi 8,5.
Ofset çap üsulu. Sifariş 104. Tiraj 100.